

Др РАДОМАН ЈОВАНОВИЋ

ЦРНОГОРСКО-РУСКИ ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ (1771-1917)

Оријентација на Русију и стварање њеног култа у Црној Гори

Учествујући на страни Венецијанске Републике у ратовима против Турске — (кандијском (1645-1669) и морејском (1684-1699) — Црногорци, Брђани и Херцеговци су увидјели да се уз њену помоћ не могу ослободити, па је код њих наступило тешко разочарење у моћ оронуте Венеције. Због тога су Црногорци, препуштени самима себи и турској одмазди, радосно прихватили изасланике руског цара Петра Алексејевича. Тако се, средином 1711. године, у Црној Гори десио догађај од крупног значаја за њену историју све до краја њеног посебног државног живота — наиме: долазак прве руске политичке мисије.

Када је 1710. године дошло, по други пут, до рата између Русије и Турске, на двору цара Петра Великог одлучено је, први пут у историји руско-турских ратова, да се на устанак подигну балкански хришћани и тако укључе у руско-турски рат. Тога ради су у Црну Гору, Брда и Херцеговину упућена два официра, два Србина у руској служби — пуковник Милорад Милорадовић и капетан Иван Лукачевић, који су донијели цареве прогласе са позивом хришћанима да устану против Турака, указујући им да Русија већ ратује за њихово ослобођење.

Већ на почетку црногорско-руских политичких односа уочило се да Русија хоће да помоћу балканских хришћана олакша себи положај у рату с Турском, док су они сами очекивали да их Русија ослободи турског ропства. Црногорци су одушевљено дочекали изасланике „једновјерног и једноплеменог” руског цара, јер им је ласкало сазнање да се тако моћан цар брине о њима, а то је подстакло њихова вишеструка надања у

његову заштиту. На руске захтјеве, Црногорци су изразили одлучност да ступе у борбу против Турака под вођством Милорадовића, али та неорганизована војска није успјела да заузме ни један од утврђених градова (Гацко, Никшић, Требиње и Спуж) на које је нападала. Ипак су велике наде полагане у руско оружје, па Црногорци нијесу вјеровали у руски пораз на Пруту, већ су наставили четовања читаве 1712. године. Због сарадње с Русима, Турска је 1712. године казнила Црну Гору. Турска војска је те године, под вођством Ахмет-паше, продрла на Цетиње, срушила тамошњи манастир и покупила таоце и харач.

У ово вријеме је Српска православна црква, подстакнута акцијама Петра Великог, стварала култ Русије, проповиједајући је као једину и богомдану државу која може заштитити српски народ не само од турског ропства и исламизирања већ и од унијаћења, управо када је у црквеном богослужењу увођено руско-словенско, умјесто српскословенског појања. Колико је владика Данило Петровић био одушевљен и страствен приврженик Русије види се по његовим познатим ријечима: „Ја сам Москов, Москов, Москов. Говорим, говорим, говорим а чи ја тога и земља”. Тиме је владика Данило, у ствари, изнио програм своје спољнополитичке оријентације, за који су се он и његови наслједници упорно залагали, нарочито владика Василије. Сам владика Данило био је упорни приврженик оријентације на Русију, сузбијајући противнике, који су још увијек тражили ослонац на ослабљену Венецију или Аустрију.

Владика се обраћао руском императору да од њега „чежњиво очекујемо помоћ... ради ослобођења и доласка под вашу преблугу заштиту”. Послије дужег ратовања и двије турске страшне казнене експедиције на Црну Гору (1712-1714), владика Данило је одлучио да сам отпутује у Петроград и непосредно се споразумије о односима своје мале земље и велике словенске државе. Тако је Данило први црногорски митрополит који је кренуо на пут у далеку руску пријестоницу и њиме утро пут којим ће ићи сви његови наслједници, како митрополити тако и свјетовни црногорски владари. Та оријентација Црне Горе на Русију имаће далекосежне посљедице на цјелокупну црногорску историју, а нарочито ће битно одређивати њен међународни положај.

Крајем 1714. године митрополит Данило је кренуо у Русију, задржавши се на путу више мјесеци. Прије но што се упутио у Русију, петроградски двор је посјетила црногорска делегација коју је предводио архимандрит Максим, коме је обећана помоћ царског двора за насељавање Црногораца и других Јужних Словена у Русију и пријем у њену службу. Митрополита Данила примио је цар Петар I, даровао му знатна новчана средства (5.000 рубаља за њега, 3.400 рубаља за путне трошкове, 5.000 рубаља и 1.000 дуката, уз 16 медаља — за пр-

ногорске старјешине и 1.600 рубаља за пострадали црногорски народ). Цар је тада издао и двије грамате: једном је обавезивао Црногорце да се, у случају рата, боре против Турака на страни Русије, а другом је одређивао сталну помоћ (годишње 5000 рубаља) Цетињском Манастиру.

Тако се црногорска ослободилачка борба чврсто повезује за антитурске планове руског двора и од тада се, са извјесним колебањима, она и води са великим надама у руску активну подршку и замашним очекивањима од моћне заштите „једно-вјерног и једноплеменог“, а уз то и јединог православног — руског императора.

Посјета Петрограду јако је утицала на владика Данила, али се он ипак није безрезервно приклонио Русији, већ је у борби против Турске тражио ослонац и на Аустрију. Послије повратка из Русије, у прољеће 1716. године, владика је затекао своју опустошену земљу у немирима и тешком стању. То су биле повољне околности за снажно дјеловање антируске струје у црногорском главарском слоју. Јер, ратовање у ослонцу на Русију и са чврстом надом у њену помоћ, донило је Црногорцима само недаће страшних харања и турских пустошења. Због тога је знатна већина главара била против владине оријентације на Русију и за настављање сарадње са Венецијом, за коју их је везивала дуга традиција заједничког ратовања и сталне годишње „плате“ којима их је она, за вјерност и сарадњу, награђивала.

Ватрени поборник оријентације на Русију, владика Данило је настојао да умањи антируско расположење главара, па се својом политиком и одвећ замјерио Венецији. Његов наследник, дотадашњи владика-коадјутор Сава (1735), као очевидац двију турских похара, дијелом због руске оријентације свог претходника, водио је пасивну политику у укупном ослободилачком покрету. Разочаран у Русију и ефикасност њене помоћи, владика Сава се, у основи, придржао старог и провјереног ослањања на Венецију, а од Русије није очекивао ништа више осим материјалне помоћи цркви и народу, вјерујући да удаљени Петроград није у стању више да пружи. Али, владика Сава је себи за помоћника-коадјутора изабрао веома енергичног и маштовитог Василија, који је сматрао да се Црногорци, Приморци, Брђани и Херцеговци могу од Турака избавити једино уз помоћ „мајке Русије“ и који је у Црној Гори створио прави култ Русије, њеног двора и „цара спаситеља“.

Владика Сава се тек 1742. године одлучио да отпугује у Русију, гдје је стигао 1743. године. Он се тамо првенствено интересовао за исплату заосталих руских субвенција. У октобру 1743. године царица Јелисавета Петровна је издала нови указ којим се одобрава помоћ Цетињском Манастиру од 500 рубаља сваке треће године и да се црногорском народу изда једнократна помоћ од 3.000 рубаља. Владици и његовој пратњи испла-

ћени су путни трошкови и дароване црквене књиге. У Петрограду је владици препоручено да живи у миру са Венецијом, што је он, ионако, чинио. Тек крајем маја 1744. владика је кренуо за Црну Гору.

За вријеме доста дугог боравка владике Саве у Русији, у Црној Гори је до снажног изражаја дошао његов блиски рођак коадјутор Василије, предузимљиви и активни човјек који је добро познавао политичку ситуацију, човјек широког маха, изванредних говорничких способности и снажне сугестивности, али са недовољним осјећајем да реалност одваја од тежњи и маштања. Читавом својом дјелатношћу и појавом владика Василије се успио натурити Црногорцима и бацити у политички засјенак неактивног и колебљивог владика Саву.

Владика Василије је упорно тежио да се приближи петроградском двору. Он је 1746. године упутио молбу руском канцелару грофу Бестужеву — Рјумину да се Русија постара о организовању школе у Црној Гори, како би се, поред осталог, што јаче супротставила настојањима католичке цркве и њених мисионара да пољуљају традиционално црногорско правослађе.

Пошто је успио да од патријарха Атанасија и три митрополита добије потврду да у Русију путује ради кулшења милостије, и препоруку митрополита Саве за руски двор, владика Василије је у септембру 1752. године први пут допутовао у Петроград и у земљи својих снова провео скоро годину и по дана, свуда срдечно и са почастима приман. Он је настојао да у Петрограду, усмено и писмено, упозна „браћу по вјери и крви“ са тешким стањем Црне Горе и пренесе молбу црногорских главара царици Јелисавети Петровној да Црногорце заштити од „незнања, глади и Турака“. Ово владичино путовање имало је историјски значај, јер је Црногорце, Приморце и Брђане трајно оријентисало на Русију.

За вријеме боравка у Петрограду и Москви владика је стекао многа познанства са људима од великог утицаја на руски двор. Свуда је говорио и писао да Црна Гора није потчињена никоме осим руској царици, и преклињао да се у титулу руског владара унесе и „принципат црногорски“. Ради остварења својих циљева, Василије је неуморно писао истакнутим личностима руског политичког живота: царици Јелисавети, Бестужеву — Рјумину, грофу Шувалову, грофу Разумовском, грофу Воронцову, Колегији иностраних дјела, престолонаследнику, Правитељствујушчем сенату. Својом сугестивношћу Василије се натурао многим утицајним људима, па је успио да буде примљен и код саме царице. Свуда је молио и преклињао да Русија узме на себе бригу око организовања државне власти и војске у Црној Гори и једне школе. Он је хтео да званичну Русију упозна и увјери да је Црна Гора онаква каквом ју је сам сматрао и убиједи је у потребу зближења са њом. Тра-

жио је помоћ за свој „славено-српски црногорски народ“, црквене књиге и другу помоћ, а сами црногорски главари су писмено тврдили да су „увијек спремни нашу крв за сверуску цаство пролити“.

За вријеме боравка у Русији владика је покренуо питање сеобе Црногораца у ту пространу земљу, што је руска влада прихватила. У вези са тим покренуто је и питање међународног статуса Црне Горе. Василије је постигао велики успјех у томе, јер је руска влада подлегла његовим тврђењима да су Црногорци слободан народ, потпуно независтан од турске власти.

У Москви се Василију остварио „давнашњи сан“, па је ту штампао своју „Историју о Черној Гори“ (1754) којом је хтео да заинтересује руску владу за своју „слободну земљу“ и докаже да су само Црногорци достојни пажње руског двора и да ће они имати одлучујућу улогу у ослободилачком покрету српског народа.

Василије је у Русији покренуо далекосежна питања, која су дубоко сезала у крупно источно питање — ослобођење српског народа уз помоћ Русије и под њеним покровитељством. Ипак, недовољно упућеном у међународне односе и планове руског двора, Василију је и то изгледало просто и једноставно рјешиво, иако руски двор тада није намјеравао да покрене крупно питање опстанка Турске на Балкану.

Скоро сви Василијеви захтјеви у Русији су испуњени. Њему је дата помоћ у црквеним књигама и утварама, подмирен путни трошак (3.000 рубаља) и боравак у Русији, а за Цетињски Манастир и оправку цркава дато му је 5.000 рубаља.

По повратку из Петрограда, Василије је свуда на сва уста хвалио Русију а кудио Венецију, говорио да је тамо добио много више но што је тражио и проносио најљепше приче о великој православној царевини. Новац добијен у Русији владика је давао онима које је хтио придобити за своју политичку акцију, а нарочито нештедице поклањао Приморцима. Било је очито да је боравак у Русији оставио на владика дубоко неизбрисав утисак и да га је то подстакло на енергичнију анти-турску акцију. Безгранично занесен Русијом и тврдо вјерујући у оправданост и реалност своје тоталне оријентације на њу, митрополит је упорно стварао прави култ Русије и њеног цара у Црној Гори, знатно више но било ко и прије и послје њега. Он је чак Црногорце неосновано увјеравао у безрезервну подршку „моћног словенског царства“, тврдећи да ће царица Јелисавета Петровна „ударити на Турску“, ако она нападне Црну Гору. Дочек на који је наишао у Русији и почасте које су му тамо указиване уздигли су самопоуздање владике Василија у анти-турској борби и његово презирање сусједних млетачких власти као представника једне оронуте државе, којима је отворено пркосио својом оријентацијом на Русију, па су Венецијанци хтјели да га отрују, као опасног „руског човјека“. Захва-

Љујући напорима овога чак и разметљивог митрополита, манастир Стањевићи је постао „расадник руске агитације”. Такође је, подстакнут резултатом Василијевог путовања у Русију, и кучки војвода Илија Дрекаловић покушавао да успостави везу са руским двором, али његова настојања нијесу могла уродити плодом, јер су вођена мимо владичине воље.

Сам Василије је у својим прегнућима за одбрану од турских напада и одвећ велике наде полагао у руски двор и његову моћну заштиту. Одмах по повратку из руске пријестонице, владика је молио руску царицу да Црну Гору и званично узме под своје покровитељство, рачунајући да је то једини начин да се она ослободи опасности која јој пријети од Турске, дубоко увјерен да је антитурска акција може водити једино у ослонцу на Русију, у коју је полагао све своје наде. У бројним писмима која је упућивао руским државницима и самој царици, владика је молио да се Црна Гора, Зета, Брда и Приморје „унесу у царску владарску титулу као дио руске царевине”. Хтио је владика својим бројним обраћањима да руски двор увјери у изузетну улогу Црне Горе у руско-турским ратовима, ма колико у томе претјеривао. Његова настојања имала су одјека на руском двору, па се он, први пут у историји руско-црногорских односа, 1756. године и званично заложio за ову малу земљу, интервенишући у Цариграду да се обустави турски напад на њу.

Ова званична интервенција руске дипломатије представља почетак нове фазе у црногорско-руским односима. Наиме, од тада Русија користи сваку могућност да би се на дипломатском пољу заузела за Црну Гору, својим интервенцијама је укључила у компликоване међународне односе и заинтересовала европске државе за њену судбину.

За вријеме своје прве посјете Русији, владика Василије је покренуо и питање пресељавања Црногораца у ту пространу земљу и дао идеју за оснивање једног црногорског пука у руској војсци, што је руски двор прихватио. Када је владика свој план изложио на Цетињу, старјешине су се томе успротивиле. И венецијанске власти су се противиле масовнијем исељавању Црногораца у Русију, па је на тај далеки пут 1757. године кренуло свега око 140 људи, од којих су се неки вратили, пошто им се није допао руски начин живљења.

Како је Венеција забрањивала Црногорцима да купују прах и олово на њеној територији, они су се још јаче увјерили да само од Русије могу очекивати помоћ у борби против Турака. Владика Василије ће се тог увјерења држати до краја живота.

Послије неуспјеха сеобе Црногораца у Русију, владика Василије се поново запутио у Петроград, гдје је стигао почетком марта 1758. године. Тамо је поново неуморно писао свакоме за кога је вјеровао да може утицати на остварење његових пла-

нова, подносио разне маштовите, nerealne и неостварљиве предлоге. Владика је пратила бројна црногорска делегација, у којој је било и врло утицајних старјешина, који су дошли у сусрет са њим и почели да раде против његових планова. Међу владичиним противницима нарочито се истицао калуђер Теодосије Мркојевић. И поред настојања његових противника из пратње, Василија је царица два пута примила. Он је упорно доказивао своју омиљену тезу о историјској мисији Црне Горе на Балкану, али његова настојања да руски двор заинтересује за судбину балканских народа нијесу имала очекиване резултате. Такође неки владичини предлози нијесу усвојени у Петрограду, јер је руски двор био о њему боље обавијештен него за вријеме прве посјете. Као одговор на велике предлоге, дата му је материјална помоћ знатно мања него први пут (црногорском народу 1.000 дуката, најважнијим члановима црногорске делегације по 50 дуката, по 50 рубаља свакоме за трошкове боравка и укупно 2.000 рубаља за путне трошкове, 3.000 рубаља за Цетињски Манастир и самом владици 1.000 рубаља).

Подстакнута разним оптужбама против Василија, руска влада је одлучила да заједно са њим у Црну Гору упути свог изасланика, пуковника Пучкова, по коме је послала у Црну Гору 15.000 рубаља и 1.132 рубаља које је руски Синод додијелио манастиру на Цетињу. Пучкову је наложено да испита Василијеве тврдње о Црној Гори, њеној могућој улози и стању у њој и да о томе поднесе извјештај.

Владика није био задовољан резултатом своје мисије, јер се нијесу оствариле многе његове молбе руском двору. Он није успио да царица прихвати његову молбу да Црногорце прими за своје поданике, нијесу прихваћени његови предлози да руска влада организује и материјално издржава организацију управе, војске у Црној Гори, просвјете, и ни многи други неостварљиви предлози. Иако је учио неповјерење руске владе, Василије је гајио непоколебљиву вјеру у Русију, па је писао да „Црногорци никога другог осим Бога и велике сверуске владарке не признају”.

Са другог путовања у Русију Василије се вратио почетком августа 1759. године, нестрпљиво очекиван, одушевљено и спектакуларно дочекан од Примораца и Црногораца у Мајинама, што је требало да остави дубок утисак на руског изасланика Пучкова и докаже му колико је моћан култ Русије у Црној Гори и колико су јој Црногорци неизмјерно вјерни и одани. („Ако дође један руски војник, народ га држи за краља”).

Владика је пратио пуковника Пучкова по Црној Гори, настојећи да он стекне што бољи утисак, али је то било узалуд, па је он о њој написао извјештај у најцрњим бојама, што је јако утицало на расположење руског двора према Василију. Због тога је владика за извјесно вријеме морао прекинути везе

са омиљеном му земљом, а касније му је руски двор отворено изјавио да више није пожељан у Петрограду. Владика је стрпљиво очекивао погодан тренутак да би обновио своје везе са руским двором, а он му се пружио када је на руски пријесто ступила Катарина Александровна. Но ни она, у почетку, није прихватила Василија, али зато није одбацивала Црну Гору.

Већ 1762. године црногорске владике Сава и Василије упутили су у Русију, у највећој тајности, два своја синовца са писмима за нову царицу, што је изазвало нову акцију Василијевих противника, са циљем да се он код руског двора још више оцрни и његов политички утицај умањи.

Православна црква је била веома јак и врло ефикасан канал којим је јачао руски утицај на Балкану. Још од 1699. и 1700. године Русија се сматрала заштитницом православних народа на Балкану на међународном плану. Њен моћни утицај на православце био је изразито јак у Црној Гори, а нарочито у Приморју, и битно је онемогућио настојање Венеције и католичке цркве у циљу њиховог покатоличавања. У другој половини XVIII вијека, уз издашну помоћ Русије, и православци у Црногорском приморју енергично се супротстављају католичкој цркви. Тада „у Боки није било ни једне православне цркве у којој се није могла наћи нека утвара из Русије, нити старјешине без руске медаље” (Г. Станојевић, Историја Црне Горе, 3, 364).

Василије није губио наду да може поправити лош утисак Пучковљевог извјештаја, па се јуна 1765. године по трећи пут запутио у Русију, не водећи више са собом црногорске главаре, увјерен да ће задобити милост нове царице. Владика је са собом однио све грамате руских царева упућене Црногорцима, да би нову царицу увјерио у традиционалне црногорско-руске везе и да се Црна Гора одавно налази под „покровитељством императорског руског царског величанства”. У руској пријестоници владика је поново писао писма, тражио помоћ за организацију управе у Црној Гори и, по безброј пута, молио озваничење руског протектората над њом.

Како је морао тражити милост нове царице, Василије није, као раније, покретао крупна питања организовања око Црне Горе широког ослободилачког покрета балканских народа, нити износио неостварљиву идеју стварања балканске државе под хегемонијом Црне Горе. Овог пута он се задржао на директним и конкретним односима руског двора према Црној Гори, али није много постигао, осим нормализације односа са руским двором, јер се разболио и умро марта 1766. године, препоручујући Црну Гору милости и заштити двора Русије, за коју су били везани сви његови политички планови. Сахрањен је у Петрограду о државном трошку и по церемонијалу који је одговарао његовом чину, а и тиме је симболисано руско-црногорско пријатељство.

Да би предао Василијеву заоставштину и испитао стање, у Црну Гору је, заједно са калуђерима Јосифом Вукићевићем и Петром Петровићем, упућен потпоручник Тарасов, са граматом царице Катарине Александровне.

Ширење и учвршћивање црногорско-руских веза и односа

У посљедњој трећини XVIII вијека успјешни ратови са Турском учврстили су ауторитет Русије код балканских народа. Како се ни један од балканских народа није могао сам ослободити од турске власти, они траже помоћ Русије, чији су антитурски ратови имали снажан утицај на развој ослободилачког покрета на Балкану. Без обзира на то што је ратовима са Турском Русија тражила да се што јаче учврсти на Црном и Средоземном мору, они су објективно користили балканским народима и били су на линији њиховог ослободилачког покрета. Русија је хтјела да ослободилачки покрет балканских православца искористи у својим ратовима са Турском. Доста јаким везама са њима Русија је нагло јачала свој политички утицај, увијек истичући етничку и језичку блискост и заједничку православну вјеру Руса и српског народа.

У ово вријеме Турско царство улази у кризу и опште опадање, па то омогућава непрестану борбу Црногораца са Турцима. Руско-турски ратови и ослањање на „једноплемену и једновјерну“ Русију снажно је подстицало надања Црногораца да ће се ослободити Турака уз помоћ руског цара. Бројни изрази милости руског двора, царске грамате и настојања владике Василија усадили су у схватања Црногораца безграничну вјеру у Русију. Сами помен имена руског цара имао је у Црној Гори магично дејство. То је и омогућило „незнанцу“ Шћепану Малом да огласи да је он свргнути и убијени цар Петар Фјодорович и тиме занесе неуке Црногорце, Брђане и Приморце, а они га одмах признају за господара и безрезервно извршају његова наређења. Шћепан Мали (1766-1773), зато припада не само црногорској већ и руској историји, иако је у Црној Гори примљен више као избавитељ него као руски цар. Владе држава око Црне Горе биле су увјерене да је тај незнацац упућен из Русије да би у Црној Гори створио јако руско упориште и преко ње осигурао доминантан утицај петроградског двора на Балканском полуострву, на велику штету Турске и западних држава. Јер, Шћепан Мали се није могао појавити да није био формиран култ руског цара у Црној Гори, нити се без тога натурити Црногорцима, Приморцима и Брђанима и завести до тада невиђени ред у тој „бесудној земљи“. Венецијански генерални провидур за Далмацију и Албанију добро је схватио појаву Шћепана Малог када је писао: „Толико је, мислим,

велико поштовање свог народа према руском двору да је само једна његова сенка била довољна да га потпуно заслепи, па, чак, и да га натера да измени своју природу". У народу се зато одмах схатило да је незнанац стварно руски цар, који је дошао код својих љубљених Црногораца да их избави и усрећи. Сам Шћепан је позивао да је дошло вријеме да се, како је стално истицао, уз „божју помоћ" балкански народи под окривљем Русије ослободе од Турске и тиме је знатно утицао на активирање ослободилачке акције, па Турска 1768. године напада Црну Гору са 60.000 војника. Иако Црна Гора није имала нарочитог успјеха у овом рату, у Петроград су стигле вијести да се она успјешно супротставила великој турској војсци. Те вијести су стигле крајем 1768. године, када је дошло до новог рата између Турске и Русије, која је Црној Гори у том рату придавала значајну улогу.

Појава још једног самозванца, под именом убијеног Петра III, узнемирила је руски двор, тим више што се он огласио управо у Црној Гори, у коју су тада управљане очи и надања православаца са ширих балканских простора. Али, руски двор је, на интервенцију утицајне браће Орлов, главних завјереника суманутог Петра Фјодоровича, одлучио да оживи идеју цара Петра Великог о сарадњи Русије и балканских народа у рату против Турске. У овом рату је Црној Гори руски двор намијенио важну улогу, а царица Катарина II је препоручила главнокомандујућем руске војске, грофу А. Г. Орлову, да за центар акције против Турске изабере, као најпогодније мјесто, Маине или Црну Гору. Због тога је руски двор хтио да искористи чак и самозваног „руског цара" Петра III, јер је он оличавао степен култа и утицаја руског цара не само у Црној Гори већ и шире, али под условом да се он не назива „руским царем".

Ради организације устанка широких размјера, у Црну Гору је 1769. године упућен генералмајор кнез Ј. А. Долгоруков, са неколико официра, који је требало да организује устанак словенских народа у Турској и, узгред, испита епизоду са Шћепаном Малим. Изгледа да је царица Катарина Александровна добро осјећала важност руског култа у Црној Гори кад је своим изасланицима наложила да највићенијим људима у Црној Гори и Шћепану Малом, као њиховом господару, саопште позив да се дигну против Турака као непомирљивих непријатеља православне вјере. Сама царица је говорила да Шћепану треба ласкати и повлађивати, јер он, због огромне популарности, може добити „славу, ако буде сарађивао у заједничкој ствари". Поред ових ријечи, у подсјетнику пуковника Јакова Јездимировића, који је децембра 1768. упућен у Црну Гору (дакле, прије Долгорукова), стоји да му је царица наложила да Шћепану Малом улије увјерење да он може „са својим оружјем да створи нову независну државу, на штету невјерника", али да му

савјетује да се окане „бесмислене приче“ да је он цар Петар III, „зашто цео свет зна да је цар одавно умро“.

Кнез Ј. В. Долгоруков је требало да припреми долазак неколико руских бродова у Црногорско приморје и организује сарадњу устаника са руском војском, онако како је то било предвиђено и за грчке устанике уочи чувеног чесменског боја, јуна 1770. године. Али Долгоруков није успио да организује устанак црногорских, брдских и херцеговачких племена. Ипак је, и поред неких перипетија, Шћепану Малом потврдио диплому „руског официра“ и „наредио“ Црногорцима да му се покоравају. Промјена у руском ратном плану — да се главна битка бије поред обале Грчке — умањила је значај Црне Горе, па је Долгоруков, са својом великом пратњом, из ње опозван. Према да није било значајнијих црногорских сукоба са турском војском, ипак су вијести о славним руским побједама подстакле Црногорце на акције против Турака.

Овај рат је био од великог значаја и за Црну Гору, јер је Русија Кучук-кајнарцијским миром (1774) и званично добила право заштите хришћана у Турској. Ипак, Руси су били незадовољни Црногорцима због њиховог слабог ангажовања у рату, а Црногорци зловољни што њихова земља није ни споменута у мировном уговору у Кучук Кајнарцију. Али, и упркос томе, Црногорци су гајили велику наду у Русију, па је чак и прозападно оријентисани гувернадур Јован Радоњић хватао личне везе са руским двором, чиме су почели односи свјетовних главара са руском владом, упоредо са везама које је организовао црногорски митрополит. Тиме је започела и борба између кућа Петровић и Радоњић око позиција код руског двора, односно око првенства у црногорском политичком животу у ослонцу и под покровитељством Русије. Због тога је архимандрит Петар Петровић, веома проницљиво, осјетио да се мора супротставити гувернадуру, не само због позиција у Црној Гори већ и због обезбјеђивања моћне руске заштите и благонаклоности руског двора, која је Петровићима знатно обезбјеђивала ауторитет у црногорском паријahalном друштву. Због тога је архимандрит Петар Петровић, мимо знања гувернадуре Радоњића, кренуо 1775. године, са својом пратњом, у Русију, како изгледа, да тражи заосталу руску субвенцију.

Такмичећи се око задобијања милости руског двора, гувернадур Радоњић и архимандрит Петар Петровић су схватили да је за интересе Црне Горе најбоље да ту милост заједнички траже и да код двора не истичу своје ривалство око одлучујућих позиција у својој земљи. Због тога су заједно отпутовали за Петроград, крајем 1777. године, управо када су успостављени политички односи између Црне Горе и Аустрије. Управо од тада почиње сукоб између Аустрије и Русије око утицаја у Црној Гори и усмјеравања акција Црногораца у правцу њихових циљева. Али, и поред свих споразумијевања између Беча и

Петрограда, Аустрија никада није успјела да потисне апсолутни руски утицај код Црногораца, који су дубоко схватили њено непријатељство и природно одређење на савезништво са Русијом. Када су први аустријски изасланици, и поред споразума између дворова у Бечу и Петрограду, покушали да Црногорце чврсто вежу за Аустрију, тешко су се разочарали кад су увидјели да је тај народ одлучно за Русе „без дуката и икаквог мита”.

Црногорска делегација је доживјела, колико се зна, потпуни неуспјех у руској пријестоници, иако је тамо боравила пола године. Вјероватно је на то битно утицало сазнање руског двора о везама црногорских старјешина са бечким двором, па су они, мимо свих делегација из Црне Горе, примљени веома хладно и нељубазно. Због тога црногорске старјешине послаје 1779. године лавирају између руског и аустријског двора, тражећи код оба заштиту Црне Горе, али је ипак дошло до прекида руско-црногорских политичких односа, па су црногорски представници у Бечу изјавили да су Црногорци ослобођени свих обавеза према Русији и вољни да се, тајно или јавно, споразумију о антитурској акцији у ослонцу на Аустрију.

У рату који су Русија и Аустрија водиле против Турске (1787-1792), чак и супротно обавезама према Аустрији из уговора од 1782. године, по којему је Црна Гора била препуштена интересној сфери Аустрије, царица Катарина II је упутила манифест Црногорцима да се боре у савезу са Русијом, што је са одушевљењем дочекало у Црној Гори, изузев код гувернадурске струје. Да би се припремио за заједничко ратовање, Петар I је тражио од Русије знатнију материјалну помоћ, нарочито у војном материјалу. У јуну 1788. године у Црну Гору је упућена руска делегација (потпуковник Г. Тутоломин и мајор Г. Драшковић) да би организовала вођење црногорских акција у складу са руским операцијама и ратним плановима.

На позив руских изасланика и главног опуномоћеника Марка Ивелића, Црногорци и Брђани су учествовали у борбама против Турака до почетка 1790. године, али и поред ранијих царских обећања Црна Гора није ни поменута у руско-турском уговору о миру, склопљеном у Јашију 9. I 1792. године. Ипак је руска заинтересованост за акције Црногораца и Брђана стално расла, јер је њена улога у антитурској акцији стално јачала. Русија у то вријеме, и поред савезништва с Аустријом, није хтјела Црну Гору препустити Бечкој монархији, па односи између савезничких делегација нијесу били срдачни. Без обзира на тешка разочарења у руску владу, владика Петар I је био дубоко свјестан важности материјалне и друге подршке коју је Русија пружала Црној Гори, па се није одлучивао да њено покровитељство замијени аустријским, како из државнополитичких тако и из национално-вјерских разлога, јер он „руске војнике држи за браћу, и друге уопште не може трпјети”.

Руска заинтересованост за Црну Гору, и поред разочараности у „моћног цара”, нарочито је ојачала после 1796. године, упоредо са процесом обједињавања Црне Горе и Брда и јачањем антитурске борбе. На то је битно утицала и бојазан од француских освајања у Средоземљу, па цар Павле I од почетка 1797. године почиње рад на успостављању тјешњих веза са Црном Гором ради стварања савеза са њом против Наполеона I. У фебруару 1797. године цар Павле I је примио црногорског делегата Николу Давидовића Црнојевића (у ствари Николу Петрова Ђирковића), који је поново пренио предлог да се руски цар и званично прихвати покровитељства над Црном Гором и Брдима. Али, руски двор је, по ко зна који пут, одбио молбу да успостави званични протекторат над Црном Гором, али је био спреман да подржи њену ослободилачку борбу и преко ње учврсти свој утицај на Балканском полуострву.

У то вријеме јављају се двије струје у црногорском друштву око организације државне власти. Црна Гора постаје тада главна мета руске и аустријске дипломатске игре око утицаја на Балкану. Већина црногорских старјешина била је за традиционално ослањање на Русију. Ту се укључују и разни авантуристи који су, преко руског двора и његове подршке организацији државе у Црној Гори, хтјели да остваре своје личне планове. Најпознатији међу њима био је руски генерал Давид Неранцић, иначе Србин, са којим је био повезан гувернадур Радоњић.

Крајем 1785. у Русију је стигао митрополит Петар I са опатом Долчијем, као и гувернадурови делегати, од којих се митрополит оградио. У фантастичним плановима Неранцића личност митрополита Петра I само је злоупотребљена код руског двора, па је он протјеран из Русије.

Али такви планови авантуриста за организовање државне власти у Црној Гори, која би била везана према Русији или Аустрији, нијесу могли бити остварени, јер је надјачала струја која је тражила независну државу, која би се организовала сопственим снагама.

Иако очекивања у погледу савезништва са Русијом нијесу остварена, и према је Петар I био тешко разочаран у њен двор, ипак су поштовање и вјера у њу снажно одржавани код Црногораца. Са своје стране, због међународних околности, руски двор је упорно одбијао да званично прогласи да је Црна Гора под његовим покровитељством. Да би унеколико ублажио утисак који је на Црногорце произвела руска политика, руски цар је Петра I одликовао највишим одликовањем (Орденом Александра Невског), а петнаесторици старјешина упутио Златне медаље. Самим звањем „каваљера” овог руског одликовања цар је одао признање црногорском митрополиту за његову државничку мудрост и политику. Тиме је Петар I истовремено нанио одлучујући удар струји гувернадура Радоњића око так-

мичења за милост руског двора у стварању државе у Црној Гори и примата у њој. Послије уласка Аустрије у Боку Которску (1797), Петар I се још одлучније хтио супротставити гувернадуру Радоњићу, ослањајући се на Русију и искључујући његове калкулације са њеним двором. Схватајући да је аустријско запосиједање Боке Которске катастрофално за Црну Гору, Петар I је молио руски двор да подржи формирање државне власти у њој, како би се успјешније супротставила западним католичким државама. Руски двор је на то (1799) одлучио да се за опште потребе Црне Горе даје годишње хиљаду златних рубаља и заложи код Турске да је не напада, што је ојачало и онако велике наде у још већу руску помоћ и заштиту. Тога ради Петар I је (1799) поново упутио у Русију Николу Давидовића да се тамо договори о путевима и начину давања руске помоћи за организацију државне власти у Црној Гори. Тада је од руског двора тражено чак да се заложи да Црна Гора буде језгро знатно шире „славјано-српске” државе, у коју би ушла и Бока Которска, ради успостављања поморских веза са Русијом.

Кад је на руски пријесто (1801) ступио Александар I Павлович, руско-црногорски односи одвијали су се у још неповољнијем правцу за Црну Гору. Руски цар је истакао потребу даље финансијске помоћи Црној Гори и пресељавања 300 црногорских породица у Русију. Али, црногорске молбе руском двору су дуго остајале без одговора. Многе сплетке утицале су на злу вољу руског двора према Петру I, које су се нарочито испољиле 1802. и 1803. године, када је дошло до отвореног сукоба црногорског митрополита са руским Синодом и руском владом. До царског двора допрле су жалбе бројних Црногораца, већином у руској служби, да је митрополит почео да води политику ослањања на Француску и тако коначно напустио традиционални ослонац Црногораца на руски двор и руску цркву.

Оптужбе о наводној политици Петра I према Француској, уз све гласове који су долазили до руске владе и руског Синода, довеле су 1804. до познате „афере Долћи” — до првог оштрог сукоба између руске владе и црногорског митрополита. Тешка оптужба против црногорског митрополита, коју је руском министру иностраних послова, грофу Александру Воронцову, пренио Александар Вучетић, да владичин секретар Долћи шири идеје француске револуције и да црногорски владика „има наклоности” према њима, имала је тешке посљедице по односе Црне Горе и Русије. За руску владу је било најважније да се онемогући сарадња Црне Горе са Наполеоном, и зато је мисија повјерена грофу Марку Ивљевићу, који је, са граматама цара и Светог руског синода, поново дошао у Црну Гору да, као руски генерал и „експерт за црногорска питања”, рашчисти тешке оптужбе. Митрополит Петар и црногорске старјешине успротивили су се надлежности руских изасланика да му суде или

да га, тога ради, доведу пред суд Светог руског синода и руске владе. Руска влада је, по препоруци Вучетића, упутила специјалног изасланика, да испита истинитост оптужби и Црногорцима врати вјеру у руски двор. Послије опсежне истраге, са обострано жестоким оптужбама, сва кривица је сваљена на опата Долђија, и он је тако постао трагична жртва ради поновног успостављања срдачних односа између Црне Горе и моћног словенског царства.

За руско царство је било од изузетне важности спријечити искрцавање Француза у Боки Которској и њихов даљи продор преко Балкана, јер су вијести о слабирим везама црногорског митрополита и Француза заиста биле тачне. А црногорски митрополит је у Француској, поучен искуством са Русијом, тражио помоћ за остварење црногорске државе, макар уз извјесну помоћ Француза.

Неуспјех мисије грофа Марка Ивељића у Црној Гори, која је трајала скоро десет мјесеци увјерио је руски двор да са том земљом треба рачунати не као с руским подаником, већ као са државом која се ствара сопственим снагама и сналази у тражењу међународне подршке, ма колико одржавала оданост Русији.

Послије неуспјеха покушаја да се Петар I укљони са чела Црне Горе, руска влада је настојала да га придобије за своју политичку акцију. Зато оснива свој конзулат у Котору, независан од оног у Дубровнику, и тамо шаље (1804) А. Ј. Мазуревског, преко кога је, као „заштитника“ Црногораца, требало рјешавати сва питања њихових односа с аустријским властима. До овог конзулата руској влади је било нарочито стало, јер је преко њега хтјела да оствари свој утицај у Црној Гори, а 1805. године је, тога ради, на Цетиње упутила С. Санковског, као царског повјереника код црногорског митрополита. Санковски је у Црну Гору донио царску грамату о враћању милости руског цара према Петру I и заосталу субвенцију од 3.000 дуката.

Руска заинтересованост за Црну Гору и пријатељство са њом нарочито је дошла до изражаја у периоду 1804-1814. године, нарочито због сузбијања Француске са балканских простора. Послије пожунског мира (1805) конкретно се поставило питање сарадње Црногораца и Бокеља и руске флоте под заповједништвом адмирала Дмитрија Сењавина у борби против уласка Француза у Боку Которску. Почетком 1806. године Црногорци и Бокељи су, заједно са руском војском, почели да запоуједају Боку Которску, да би се заједнички супротставили уласку Француза. Њихова борбена сарадња 1806. године показала се доста успјешном, али је, због развоја међународних догађаја, Црногорцима и Бокељима остагло да сами бране Котор. Наиме, када је Турска крајем 1806. објавила рат Русији, створене су нове околности за сарадњу Црногораца са Русима, јер је миром у Тилзиту 1807. године, који је имао дубок одраз на руску по-

литику на Балкану, Александар I морао препустити Наполеону I скоро све интересне сфере у Европи у којима се његов утицај јако осјећао, па је тако и Бока Которска препуштена Француској. Разочарани у моћ Русије и сарадњу са њеном војском, Црногорци су још једанпут сазнали да велике силе не брину много о својим малим савезницима. Сам руски изасланик Санковски је 1807. напустио Црну Гору, носећи молбу Петра I руском двору за што хитнију помоћ у новцу, праху и олову.

Односи између Русије и Турске битно су одређивали и однос Црне Горе према нараслом устаничком покрету на Балкану, а нарочито је то био случај са ратом Русије и Француске (1812-1814). Тада је црногорски митрополит изражавао спремност Црногораца да пођу у сусрет Русима, чим се они појаве у Босни. Али, опште прилике нијесу дозвољавале Црногорцима да се и даље боре против Француза у Боки Которској, нарочито зато што је код њих била поколебана нада у помоћ Русије. Тек пошто је добио помоћ од Енглеске, Петар I је 1813. ступио у рат против Француза у Боки Которској.

И поред разочарења у ефикасност руске подршке, Петар I је одмах по уједињењу Црне Горе и Боке Которске (1813) затражио од руског двора да обје уједињене покрајине прими под своје покровитељство. Али, Бечки конгрес (1814) је одлучио да се Бока Которска уступи Аустрији, што је за Црногорце представљало до тада највеће разочарење у Русију, као побједницу у рату са Француском. Тада је Петар I увидио да од Русије не може тражити оно што не одговара њеним империјалним интересима. Иако је био дубоко разочаран сагласношћу Русије да се Бока Которска препусти Аустрији, Петар I се и даље морао обраћати двору Александра I за разне помоћи и подршку.

Једно од најзначајнијих питања било је иселавање глађу преморених црногорских породица у Русију, која је једино могла прихватити велики број црногорских исељеника, што се нарочито актуелизирало од 1815. године. Без претходних споразума, у љето 1817. године допловило је у Цариград 850 Црногораца на путу за Одесу, али су одатле, о руском трошку, враћени у Црну Гору, из обзира руске владе према Турској, што је изазвало тежак утисак код Црногораца. Тако су чести помени Русије у Црној Гори оличавали више наду у бољу будућност, него стварно уживање руског покровитељства. Вријеме мира између Русије и Турске и обзир руске владе према Светој алијанси нијесу одговарали Црногорцима, неминовно упућеним на сталне сукобе са Турском. Таква политика Русије доживљава се у Црној Гори са тешким разочарањем. У народу се схвата да је црногорски народ ослањањем на Русију „до крајности разорен” и да је закључењем мира између Русије и Турске 1822. године „на жртву врагов наших остављен”. Иако је Александар I водио политику (послије 1814) да не пружа помоћ ослободилачким покретима, Петар I је покушавао да се,

на разне начине, домогне подршке руског двора својим планovima, нарочито преко Црногораца у руској служби (Ивана Вукотића).

Када је 1828. почео рат Русије са Турском, Црногорци су полагали велике наде у успјех руског оружја. Црногорски митрополит је затражио од руске владе да прими његову земљу под отворено покровитељство и да то јавно очитује. На то је Николај Александрович одлучио 1825. године да се његова царска милост према Црној Гори ограничи на обнављање седамнаест година раније укинуте субвенције.

Поново је Петар I, преко Матије Вукићевића, упутио молбу Николају I и вицеканцеларију Неселродеу да се при закључењу мира са Турском унесу и клаузула о уступању Зете и Бара Црној Гори, знатна финансијска средства и помоћ у јачању државне власти. Али од његових захтјева ни један није усвојен, осим обнављања субвенција. Црна Гора на Једренском миру (1829) није ни споменута.

Црногорски владар је, и поред разочарања у Русију, упорно настојао да Црна Гора добије званичну руску заштиту, знајући да би тиме много добила у међународним односима, а и неопходна материјална средства за учвршћење и модернизацију државне власти. При томе је чврсто вјеровао, и то јасно истицао, да се Црногорци налазе само под моралним покровитељством Русије, али да не желе ступити у њено државно припадништво, чиме је истицао независност своје земље чак и према тој моћној покровитељици.

Из обзира према Аустрији руска влада се није смјела одвећ ангажовати на учвршћењу црногорске државе, па тек 1831. године одлучује да то учини преко Црногораца у руској служби. Она у Црну Гору упућује Ивана Вукотића и Матију Вукићевића, са задатком да однесу половину заостале субвенције, испитају прилике у њој и њене односе са Турском и Аустријом.

Долазак ових руских представника представљао је догађај и у унутрашњем животу Црне Горе и у односима између ње и Русије. Од тада се Русија директно ангажује у унутрашњој организацији црногорске државе. Од почетка 1832. године Вукотић је био предсједник Сената, а Вукићевић потпредсједник. Вукотић је гајио жељу да преузме власт, користећи се ауторитетом руског изасланика, па је дошао у сукоб са митрополитом Петром II и напустио Црну Гору (1834).

Митрополит Петар II, и мимо воље Вукотића, отпутовао је у Русију 1833. године и у Петрограду је посвећен за митрополита, као први црногорски црквени и свјетовни старјешина који је имао ту част. Он је у току те шестомјесечне мисије имао пуно успјеха. Задобио је наклоност петроградских званичних кругова, обезбиједио 10000 рубаља, набавио штампарију и књиге.

Уговором са Турском у Ункјар-Секелесију (1833) Русија је добила више изгледа за јачање свог утицаја у Црној Гори, али јој је зато споразум с Аустријом онемогућавао енергичније потезе према Турској. Овакве међународне обавезе одређивале су руску политику према Црној Гори.

Да би оповргао разне оптужбе код руског двора, Петар II је, последице разних перипетија, поново допутовао у Петроград 1837. године. Тамо је убједљивим доказима успио да обеснажи све интриге. Али његови захтјеви да се дипломатским путем Зета припоји Црној Гори и да се извјестан број црногорских породица пресели у Русију нијесу прихваћени. Прихваћено је да се Црној Гори, ради јачања државне власти, убудуће даје субвенција од 80.000 рубаља у асигнацијама. Истовремено је руска влада одлучила да у Црну Гору упути потпуковника Ј. Н. Озерецковског да би упознао њено опште стање и начин трошења руске помоћи. Ова мисија симболисала је промјену руске политике према Црној Гори, у ствари — преломни догађај у руско-црногорским односима, што је снажно утицало на државни развој Црне Горе и њен значај у ослободилачком покрету на Балкану.

Повољан извјештај Озерецковског и његово лично залагање утицали су на руску владу да промијени своју политику према Црној Гори. У Петрограду је коначно схваћено да односи Русије са Црном Гором не могу више бити садржани у моралном покровитељству, савјетима како треба да се односи према Турској и Аустрији и малој материјалној помоћи.

Русија се од тада директно и активно мијеша у унутрашње уређење Црне Горе, материјалним средствима обезбјеђује реформу и учвршћење органа власти, што се код Црногораца сматрају као потврђивање (од руског двора) свих државних мјера, чиме им се прибавља јак ауторитет. Озерецковски је и непосредно учествовао у раду на проширивању и модернизацији органа власти у Црној Гори.

Готово сви предлози Озерецковског су прихваћени, чиме је он своју владу знатно заинтересовао за Црну Гору и тако утицао на јачање руско-црногорских веза и односа. Јачању тих веза знатно је допринио и Ј. П. Коваљевски, касније и високи функционер у руском министарству иностраних послова, који је у Црну Гору први пут упућен 1838. године. Он је био велики пријатељ Црне Горе. Доказ јаче руске ангажованости било је и слање А. В. Чевлина у Црну Гору (1839-1841) као руског посматрача при њеном разграничењу с Аустријом. Тако је, добрим дијелом, залагањем ових тројице руских изасланика, интензивирао нови курс руске политике према Црној Гори.

Послије закључења Лондонског протокола (1841) заинтересованост Русије за Црну Гору још више је појачана, па ова

мала држава постаје важан чинилац у руској балканској политици. Због знатне материјалне и друге помоћи Црна Гора постаје све зависнија од Русије.

*Руска акција за одржавање апсолутног
утицаја у Црној Гори*

Признавање црногорске књажевине (1852) од стране руског двора још јаче је учврстило апсолутни руски утицај у њој, а истовремено симболисало јачање руских позиција на Балкану и њене улоге у рјешавању источног питања. Значило је то да Русија намјењује Црној Гори крупну улогу у развоју националноослободилачког покрета на Балкану, која би се реализовала по инструкцијама из Петрограда.

Енергичном интервенцијом у Цариграду ради спасавања Црне Горе у рату 1852-1853. Русија је ставила до знања да неће лако препустити катастрофи ту малу земљу, коју је сматрала базом своје балканске политике.

Животно заинтересовани за уништење Отоманског царства, Црногорци су били спремни да се одазову сваком позиву Русије да у савезништву са њом ступе у рат. Нарочито велике наде у успјех руског и црногорског оружја гајене су у току кримског рата (1853-1856). У руским ратним плановима Црна Гора је имала важну улогу: да својом акцијом, у заједници са устаницима, изазове устанак на широким балканским просторима и тако олакша операције руске војске. Због тога је у Црну Гору упућен специјални руски изасланик Ј. П. Коваљевски — да би припремио њену акцију у заједници са руском војском. Тако је Црна Гора узета за полазну тачку устанка на Балкану, јер су се ту припреме за рат могле одвијати боље него било гдје на Балкану. Тако се у Црној Гори створила ратна психоза и развиле велике наде у успјех Русије. Али ангажовање Црне Горе у рату са Турском је зависило првенствено од међународних околности. Аустрија је била категорички против ангажовања Црне Горе у рату, а руска влада је увидјела да је устанак балканских народа немогуће организовати, па је обуставила даље припреме Црне Горе за рат, савјегујући књазу Данилу да не изазива Турску и Аустрију и опозивајући свог специјалног изасланика из Црне Горе.

И поред ратних неуспјеха Русије, на Цетињу су се надали да ће она ипак успјети да мировним преговорима натураи и питање рјешавања црногорских проблема. Но, руска влада, због пораза у рату, није била у стању да на мировним преговорима у Паризу (1856) истакне и питање Црне Горе. На конгресу у Паризу су побједничке силе, нарочито на инсистирање Аустрије, која је настојала да искључи за своје интересе веома неповољни јак руски утицај у Црној Гори, захтијевале од руских пред-

ставника свечану изјаву о политици Русије према Црној Гори. Руски представници су изјавили „да њихова влада нема са Црном Гором никаквих других веза осим оних које произилазе од симпатије Црногораца према Русији и од осјећања благонаклоности Русије према тим горштацима”.

Париски мир је сузбио апсолутни руски утицај на Балкану, па се то неминовно одrazilо и на руско-црногорске односе. То је било олакшано и тиме што је пасивни став руске дипломатије у Паризу протумачен као немоћ да се ишта корисно за Црну Гору постигне на међународном плану, па је дошло до наглог захлађења црногорско-руских односа, које је ишло чак дотле да књаз Данило забрани да се по црногорским црквама приликом богослужења помиње име руског цара. Као реалан политичар, књаз је схватио да му побједничке западне силе могу више помоћи него „традиционална заштитница Русија”, па се оријентисао на Француску, тада најјачу и најутицајнију европску силу. Ма колико црногорском народу тешко падало напуштања ослонца на Русију, књаз Данило се чврсто везивао за француски двор, и тиме се одвећ замјерио руској влади и двору. Да би се супротставила јаком француском утицају у Црној Гори као бази своје балканске политике, руска дипломатија је морала да води дугу и компликовану акцију за задобијање ранијих позиција. При томе је користила русофилски оријентисане људе у Црној Гори да преко њих улива Црногорцима вјеру у моћ руског царства и његову одлучност да их и даље штити. Чак су руска влада и Александар II били вољни да на извјестан начин подрже преврат у Црној Гори — да народ свргне свог књаза и постави за шефа државе русофила Борђија Петровића.

Нагли губитак јаких позиција у Црној Гори био је врло неповољан за руске империјалне планове на Балкану, њене позиције не само код балканских народа већ и за престиж у Европи. На дугорочнијем плану руске источне политике, Црна Гора је требало да игра важну улогу у рехабилитацији њеног утицаја на Истоку, посебно на збивања на Балканском полуострву, и да и даље остане њена важна база. Због тога се руска дипломатија енергично успротивила плановима књаза Данила да црногорске проблеме регулише тако што би, уз помоћ Француске, признао суверенитет Турске над Црном Гором.

Видећи у пројекту западних сила за признавање врховне турске власти над Црном Гором директну опасност за своје будуће акције, Русија је задужила свој големи дипломатски апарат да му се свуда супротстављају. Ради вршења притиска на књаза Данила (да одустане од тога пројекта), Русија је 1856. године обуставила субвенцију Црној Гори и ускоро прекинула односе са њом, али не и са црногорским народом.

Путеви рјешавања црногорског питања нашли су се на линији руско-француског приближавања ради изласка Русије из изолације и рјешавања питања европског значаја. Како је

црногорско питање имало за Русију првостепени значај, њена влада је западним силама јасно стављала до знања не само што се не мири с губитком својих позиција у Црној Гори већ није спремна ни да их било са ким дијели. Кад већ није могла постићи међународно признање независности Црне Горе, руска влада није хтјела да је заварава празним обећањима и сумњивим комбинацијама, желећи да она и даље игра крупну улогу у националном-ослободилачком покрету у ослонцу на велику словенску царевину.

Због тога је руска дипломатија упорно настојала да се односи Црне Горе са Турском регулишу њиховим простим разграничењем, без рјешавања њиховог међународног положаја. Када је за тај концепт добила подршку Француске, руска дипломатија је послје дугих компликованих акција напоскон 1858. успјела да га прихвати и западне силе и Турска. Те, 1858. године, обновљени су званични односи између руске владе и књаза Данила, али се апсолутни руски утицај у Црној Гори није обновио све до 1869. године.

Устанички покрет у околини Црне Горе добрим је дијелом вођен са надом у подршку Русије, али она га није смјела отворено помагати. Царизам у Русији, принуђен да све снаге усмјери на унутрашњи преображај земље, тежио је да спољно-политичке задатке рјешава првенствено дипломатским средствима. Подршка националноослободилачким покретима балканских народа, у којима је видјела своје природне савезнике, остала је и даље један од основних принципа руске балканске политике. Али, је та подршка била неодлучна, колебљива, како због реалне процјене међународне ситуације, тако и због страха од револуционарног карактера националноослободилачких покрета. При томе је Русија, у одређеним моментима, подржавала балканске народе у њиховом основном захтјеву — ослобођењу од туђинске власти.

Да би рехабилитовала своје позиције у Европи и обновила одлучујући утицај на ослободилачки покрет балканских народа, руска влада је чувеним Горчаковљевим меморандумом (1860.) енергично покренула источно питање. Интервенција Русије у корист балканских народа са бурним одушевљењем је примљена у Црној Гори, гдје је схваћена као да се „моћна рука“ Русије поново подигла у заштиту балканских народа. Црногорски књаз је сматрао да Русија и овог пута иступа по свом историјском праву и да читав Балкан, природно, треба да потпадне под искључиви њен утицај.

Познајући спремност Црногораца за антитурску борбу, из Петрограда је конзулу у Дубровнику наређено да Цетињу објасни смисао Горачковљевог демарша — наиме, да он не значи позив за припремање рата, већ да Русија настоји да дипломатским путем постигне побољшање положаја балканских хришћана. Црногорском књазу је из Петрограда упорно сав-

жетовано да се не укључује у непромишљене акције и да не изазива Турску, јер Русија није у стању да се активно умјеша у покрет замашнијих размјера. Али, како Русија није могла остварити свој план рјешавања источног питања без уништења Турске, то је истовремено одговарало и интересима балканских народа, па је руска балканска политика била објективно позитивна за њих.

Послије 1860. године Русија је Србију, под вођством кнеза Михаила, сматрала центром замишљеног савеза балканских држава, па их је упућивала на њу и тражила да се повинују, посредством њене владе, њеној политици. Због тога је Црна Гора у руским плановима била потчињена и усмјерена уздицању Србије за центар ослободилачког покрета балканских народа. Али, и поред форсирања Србије, руски самодржавни апарат је рачунао са јаким утицајем Црне Горе на ослободилачки покрет, нарочито у Херцеговини, па је њена дипломатија настојала да црногорску спољну политику усмјерава према својим могућностима. Плашећи се да би отворено мијешање Црне Горе у херцеговачки устанак могло довести до за Русију нежељеног развоја устаничког покрета широких размјера, књазу Николи је стално савјетовано да рјешење устаничког питања препусти европској дипломатији. Али, противно савјетима руске дипломатије, званична Црна Гора се отворено умјешала у херцеговачки устанак, па је Русија била приморана да се мири са таквим развојем догађаја. Руска дипломатија се, зато, енергично успротивила оптужбама да је Црна Гора крива за организовање устанка у Херцеговини и предложила да се устанак интернационализује, чиме је хтјела сузбити аустријски утицај на њега и обезбиједити своје позиције на укупни ослободилачки покрет балканских народа.

Када је у августу 1862. године Црној Гори предстојала катастрофа у рату са Турском, књаз Никола се обратио Русији, с молбом за дипломатско посредовање. Руски амбасадор у Цариграду је затражио да се прекину ратна дејства, али књаз није могао сачекати резултате његових интервенција, па је ујурбаном склопио веома неповљан мир са Турском (1862). Одмах потом руска дипломатија је предузела енергичне кораке да постигне колективно посредовање великих сила у корист Црне Горе — да се њиховим притиском аболирају неке одредбе уговора о томе миру.

Својом енергичношћу, коју је диктирао војвода Мирко Петровић, Црна Гора је мрсила рачуне руске дипломатије. Наиме, Црна Гора није прихватила руски концепт спорог дипломатског рјешавања крупних балканских питања. већ је хтјела да се оружјем и устанцима природи великим силама да што хитније ријешити њене виталне проблеме. Познајући значај и улогу Црне Горе, руска влада је упорно настојала да она својом енергичношћу не поквари планове њене политике. Инсистира-

јући на одржавању мира између Црне Горе и Турске, руска влада није губила из вида да ће до обрачуна са Отоманском империјом морати доћи у повољнијим приликама и да се за то треба што боље припремити. Због тога руска влада врши снажан притисак на књаза Николу — да настави рад на споразумијевању са Србијом, при чему би јој препустио водећу улогу у спољнополитичким акцијама. Вјерујући да је књаз политички оријентисан према Француској, руска влада је према њему била неповјерљива и резервисана.

Инсистирање руске владе код књаза Николе да се потчини примату Србије схваћено је на Цетињу као њена одлука да напусти традиционалну заштиту и форсирање Црне Горе и чак жртвује интересе те мале државе и њене династије у корист династије Обреновића. То је довело до захлађења односа између званичне Црне Горе и Русије, јер је „руски фактор” веома снажно утицао на схватање српског народа о томе ко треба да буде стожер његовог политичког уједињавања — Србија или Црна Гора. Сам књаз је сматрао да су његове позиције код руског двора умањене због оријентације књаза Михаила на Русију и руског форсирања Србије као центра националноослободилачке борбе балканских народа.

Сама неприпремљена за рат, Русија је на Цетињу (и у Београду) упорно настојала да преурађено не изазивају сукоб знатнијих размјера. Руска влада се бојала да на Балкану не буде устанак замашнијих размјера, јер би то за њу било врло неповољно, пошто није могла да га активно подржи, а Црна Гора и Србија су биле неприпремљене да га прихвате и усмјеравају, па је тако ослободилачки покрет могао бити усмјерен против интереса Русије. Ипак, руска влада није смјела захтијевати да се обустави свака оружана акција, јер би тиме ослабила своје позиције код хришћанских балканских народа, па су захтјеви за одржавање мира давани у форми пријатељских савјета. Русија такође није смјела дезавуисати увереност балканских народа да ће им велика словенска држава неизбјежно пружити помоћ у рату и појавити се као спаситељица у случају њихове катастрофе.

Русија је била нарочито заинтересована за стварање велике „словенске” државе на Балкану, која би се формирала не само под њеним моралним покровитељством већ и уз њену ефективну помоћ и, по логици развоја, била у сталном сукобу са Турском и Аустријом, а тиме и перманентно заинтересована за тијесне везе са њом. Будућа држава балканских хришћана била би тако, по плановима Русије, њен природни савезник.

Како се послје 1866. године француска и руска политика на Балкану, све више раздвајају у Црној Гори се одвија њихова међусобна оштра борба око доминирајућих позиција. Руска дипломатија се успротивила француским и аустријским настојањима да подрију савез балканских држава и отупе оштрицу

њихове антитурске акције. Она је настојала да то спријечи, па се у октобру 1867. званично обратила западним силама да се не мијешају у ослободилачки покрет балканских народа.

Послије неуспјеха црногорске мисије у Цариграду (1867), која је тамо упућена по препоруци француске дипломатије (а противно вољи Русије) књаз Никола је увидио да без руске подршке не може остварити ни један значајнији спољнополитички успјех, па напушта политику балансирања између Француске и Русије и све више се оријентише на традиционалну „црногорску заштитницу“. То се збило управо у вријеме промјене спољнополитичке оријентације Србије (умјесто на Русију — на Аустро-Угарску), па Русија све мање напада књаза Црне Горе и све очитије показује намјеру да га форсира, нарочито послје смрти књаза Михаила (1868), као личност око кога би се могли окупити балкански народи у борби против Турске, која би била вођена у складу са плановима петроградског кабинета.

Ослободивши се француског утицаја и убиједивши се да се у датом времену може рачунати једино на подршку Русије, књаз Никола је нарочито настојао да задобије повјерење руског двора и докаже своју оданост традиционалној црногорској заштитници. Са своје стране, руска влада је, увидјевши да на Србију не може више рачунати као у вријеме Илије Гарашанина, форсирала бугарски ослободилачки покрет и црногорског књаза. Руска влада је тиме дала књазу Николи и те како снажну подршку и знатно допринијела јачању његовог угледа и утицаја на Балкану. То руско форсирање Црне Горе је сматрано као настојање да се око ње и књаза Николе, уз подршку руске владе, окупе балкански народи и да црногорски књаз добије улогу коју је имао књаз Михаило.

Како је утицај Русије на Црногорце био огроман и пошто се коначно увјерио да је, захваћивати односе са њом била грешка, књаз Никола је успио да добије дозволу за званичну посјету Петрограду. У току његове прве званичне мисије у Русији (крајем 1868. и почетком 1869), књаз Никола је свуда, нарочито у словенофилским круговима, добро приман. Руски двор је продужио сталну годишњу субвенцију Црној Гори, а дата јој је и једнократна помоћ од 100.000 рубаља.

Ова посјета забринула је Аустро-Угарску и Турску, а код балканских народа, нарочито Срба, схваћена је као књажева чврста одлука да у Русији нађе подршку за одлучно покретање националноослободилачког покрета. Потпадајући под искључиви утицај Русије, црногорски књаз је маштао да ће преко ње играти одлучујућу улогу у ослободилачком покрету. Једна од ознака руске наклоности и жеље да се њен утицај поново учврстити у Црној Гори била је и одлука да се смијени конзул у Дубровнику Петковић (који није имао добро мишљење о књазу Николи) и тамо постави А. С. Јонин (1869), присталица националноослободилачког покрета балканских народа, човјек

веома близак словенофилима. Он је успоставио врло пријатељске односе са књазом Николом, постао његов главни дипломатски савјетник и велики пријатељ Црне Горе. Тако су „моћна руска заштита” и благонаклоност према Црној Гори нагло подигли њен углед и личне политичке позиције књаза Николе. Свјестан значаја руске заштите и материјалне помоћи, црногорски књаз се од 1869. године чврсто везао за Русију и такву спољно-политичку оријентацију ће, углавном, слиједити све до краја своје владавине.

Тога ради књаз Никола није хтио предузети ни један важнији спољно-политички потез без претходне сагласности руске владе. Тако се црногорска спољна политика усмјерава и „одобрава” из Петрограда, а сам књаз само понеке акције самостално изводи. У нужности такве политичке активности књаз се увјерио тим више што је био изложен сталном непријатељству Турске и Аустрије и што је Француска све више губила интересовање за балканска збивања послје 1871. године. Своју „моћну заштиту” Русија је читавала када је у јануару 1870. године изјавила да неће допустити да аустријска војска, поводом бокељског устанка, наруши неприкосновеност црногорске државне територије и протестовала у Цариграду против гомилања турске војске на границама Црне Горе, видећи у томе турско-аустријски споразум за заједничко уништење ове мале државе.

Иако се неодложно наметала нужност ратовања са Турском, руска влада је сматрала да Црна Гора и Србија нијесу спремне за то, макар их она обезбиједила од спољњег мијешања. Горчаков је сматрао да би преурањеним и непромишљеним ратом Црне Горе и Србије против Турске „положај Русије био крајње тежак: гледати погибију својих једновјераца, пропраст свега што су деценијама постигли и то уз помоћ драгоцјене руске крви — а не имати могућност да било чиме отклони такву њихову биједу која би их снашла”.

Пошто се знало да се књаз Никола налази под доминантним утицајем Русије, гласови о намјераваном рату Црне Горе и Србије против Турске у европским размјерама су приписивани иницијативи руске дипломатије и да се воде под њеним покровитељством, а Русији је управо тада било у интересу да не буде оптуживана као изазивач рата, а тиме и нарушилац европског поретка установљеног на Париском конгресу (1856).

Као штићеница Русије, Црна Гора је нагло добила у угледу и значењу у ослободилачком покрету балканских народа, а углед књаза Николе (послје 1869) био је, нарочито у омладинским круговима, идеалан. Зато су за књаза Николу и Црну Гору везивана многа неостварљива очекивања, што се косило са интересима српског Намјесништва у Београду. Мада су водили аустрофилску политику, српски намјесници су знали да руска заштита битно смањује њихове позиције у ослободилачком

покрету и уопште политичком значају Србије, па су покушали да се са књазом Николом такмиче у придобијању „милости руског цара”.

Када се „тројецарским савезом” (1872) Русија обавезала на одржавање постојећег стања на Балкану, балкански народи нијесу могли више рачунати на њену отворену подршку својим антитурским плановима. Због тога је руска дипломатија упорно савјетовала црногорском књазу да се посвети унутрашњем развоју Црне Горе, нарочито војске, али да одржава мир са Турском. Како су сукоби између Црногораца и Турске били неминовни, руска дипломатија их је стално узимала у заштиту, „доказујући” на дипломатском плану да су Турци, а не Црногорци, криви за сталне сукобе. Тако се она благонаклоно односила према Црној Гори у дипломатском рјешавању крупне афере око „подгоричког покоља” (1874), првенствено да би мирољубивим рјешењем осујетила рат између ње и Турске.

Али, и мимо воље црногорског и српског књаза букнуо је (1875) устанак у Херцеговини. Он је отворио велику источну кризу (1875-1878), у коју се Русија, природно, морала активно укључити. У то вријеме за Русију је велики значај имало питање Босфора и Дарданела, па је морала помагати ослободилачки покрет балканских народа као природног савезника у борби не само против Турске већ и Аустро-Угарске, чији су експанзионистички планови били очити. Одмах по избијању устанка у Херцеговини сукоб интереса Русије и Аустро-Угарске око утицаја на Балкану снажно је ојачан, па је руска влада морала подржати устаничке захтјеве, иако је знала да из тога могу проистећи крупна међународна сукобљавања.

Од тада се црногорско-руски односи налазе у сјенци руско-аустријских погађања око збивања на Балкану и око његове међународне судбине. Нагађајући се с Аустро-Угарском (у Рајхштату 1876. и Будимпешти 1877), Русија је, ради обезбјеђења њене неутралности у предстојећем руско-турском рату, морала препустити Босну и Херцеговину Бечу, чиме је на међународном плану одређен и домет ратовања Црне Горе и Србије против Турске (1876-1878).

Како је у Црној Гори, и уопште код балканских православних народа, Русија сматрана једином силом у чију помоћ је у тешким тренуцима било могуће вјеровати, њени су савјети битно утицали на политику књаза Николе у питањима рата или мира. Црногорски књаз се није одлучивао да се званичној Русији и најмање замјери, пошто своје планове без руске заштите никако није могао остварити. Непоштовање руских савјета значило је за књаза Николу удаљавање од „моћног покровитеља” у чију заштиту је увијек могао рачунати.

Али, под притиском јавног мњења и захтјева руских словенофила, Црна Гора и Србија су хтјеле да званичну Русију увуку у рат са Турском, макар то она и не хтјела, јер се без

њене активне војне помоћи тешко могло ратовати. И мимо воље руске владе, али уз снажно одушевљење руске јавности, Црна Гора и Србија су објавиле рат Турској (1876). Тај рат су са огромним симпатијама пратили и подржавали нарочито словенофилски кругови руског друштва, који су имали велики утицај на званичну руску политику.

У току рата Црне Горе са Турском, као ознака руских симпатија према њој, упућена су велика финансијска средства за набавку оружја, муниције и другог ратног материјала. Мимосталних годишњих субвенција из Русије су у Црну Гору долазиле ванредне помоћи од државних власти и добротворних организација. Тачан износ тих руских помоћи није још утврђен, али је знано да је био изузетно велик и значајан за одржавање Црногораца и Херцеговаца у вријеме рата.

У Црну Гору су дошле бројне руске санитарске екипе које су лијечиле црногорске и херцеговачке рањенике, у болницама које је организовао руски Црвени крст. Упућени су војни и други стручњаци, који су знатно помогли Црногорцима у ратовању са Турском.

У сложеним дипломатским акцијама око склапања мировног уговора са Турском, руска дипломатија, први прт у њеној историји, није заборавила на свог „вјерног савезника” Црну Гору. Мировним уговором са Турском у Сан-Стефану (1878) Русија је Црној Гори одредила територијално проширење знатно веће но што су то друге велике силе хтјеле признати. Генерал Н. П. Игњатијев, који је, у ствари, у име Русије, диктирао мировне услове Турској, благонаклоно се односи према Црној Гори и њеним сјајним ратним успјесима, па је добио пристанак побијеђене стране да се ова мала држава више него троструко увећа на рачун турских посједа.

Ова руска заштита Црне Горе није потврђена на конгресу у Берлину (1878), јер су западне велике силе кројиле судбину Балкана и Турске према својим интересима. Настојећи да бар осигура своје главне интересе, руска дипломатија се није много залагала за Црну Гору, јер јој се, изузетно јако, супротставила Аустро-Угарска. Тако је она, као велика сила, успјела да се Црној Гори и „дефинитивно” призна независност и да се територијално прошири. Иако је жељела да постигне и више од тога, у тадашњој међународној ситуацији Русија више за Црну Гору није могла остварити, јер се тада, и поред ратних успјеха, њен глас слабо чуо у рјешавању балканских питања.

Апсолутни руски утицај у Црној Гори

Учвршћена русофилска оријентација црногорског књаза снажно се испољавала нарочито послје 1878. године. Оријентација на Русију постала је веома битна за унутрашњи развој

и цјелокупну спољну политику Црне Горе. Ослањање на Русију омогућавало је црногорском књазу да како-тако настави са припремама за даље ширење националноослободилачког покрета. Црној Гори је нарочито била потребна руска заштита у спровођењу одлука Берлинског конгреса, јер су јој Турска и Аустрија правиле разноврсне сметње. Црна Гора је неминовно морала заузети пуно политичко одстојање од Беча и оријентисати се у потпуности на Русију.

Како је српска влада водила аустрофилску политику, руска влада се нарочито старала да одржи свој утицај у Црној Гори, ласкајући црногорском књазу и држећи га у увјерењу да ће он имати улогу коју је својевремено Горчаков био наменио књазу Михаилу. Сам књаз Никола је и даље покорно слиједио руске савјете, па је руски дипломатски представник на Цетињу фактички био његов главни спољнополитички савјетник. При томе се руска дипломатија није мијешала у све, спољнополитичке акције Црне Горе, већ у оне које су могле имати шире димензије и импликације. Својом заштитом руска влада је доста допринијела да Црна Гора добије један релативно стабилан међународни положај. Сама Црна Гора постала је главни ослонац руске политике на Балкану и тако играла важну улогу у очувању руског утицаја код Јужних Словена.

Поред учвршћених политичких веза, књаз Никола је успоставио и родбинске везе са руским двором — удајом двију својих кћери за чланове царског двора. То је знатно уздигло углед и значај црногорског књаза и још чвршће му обезбиједило ослонац на руског императора. Црногорци су ову родбинску везу схватили и као преношење моћи руског цара и на њихову земљу, што је код њих изазвало снажно одушевљење. Сам књаз Никола се неограничено ослањао на Русију и изјављивао да Црна Гора „дугује све што има своме најплеменитијем добротвору”.

Ни руски двор се није штедио у форсирању Црне Горе и хваљењу заслуга и улоге њеног књаза. Нарочито је била чувена здравица Александра III на свечаном ручку у Петрограду 1889. године: „Пијем за здравље књаза црногорског, јединог искреног и вјерног пријатеља Русије”, што је изазвало велико одушевљење у Црној Гори. Тиме се још јаче учврстило увјерење Црногораца да ће стално бити под „моћном руском заштитом”. Ове ријечи симболисале су незадовољство руског цара преовлађујућим утицајем Аустро-Угарске у Србији и Бугарској и његову одлучност да руски утицај остане доминантан бар у Црној Гори.

Поред потреба да се спољнополитички чврсто држи уз Русију, Црна Гора је и из економских разлога била упућена на њу. Без сталне годишње субвенције, повремених финансијских и других помоћи Русије, тешко да би била могућа нормална

егзистенција Црне Горе као међународно признате независне државе.

Послије 1878. године стална руска субвенција Црној Гори била је иста као и раније: 46.000 рубаља црногорској влади и књазу, 8.000 Богословији, 5.500 Бевојачком институту и 1.000 златника (око 3000 рубаља) цркви. Од 1879. даје се редовна годишња помоћ болници на Цетињу од 2.500 рубаља, што укупно износи 64.000 рубаља (око 80.000 фиорина). Од 1889. године руска субвенција Црној Гори повећана је на 100.000 рубаља, од којих је 50.000 припадало двору књазу Николе. Од 1896. Русија је давала посебну субвенцију за издржавање сталне црногорске војске (82.000 рубаља). Године 1897. одлучено је да се двору престолонаследника Данила даје 20.000 рубаља годишње (значи 70.000 укупно црногорском двору). Тако — од 1896. године Црна Гора прима укупно руских субвенција нешто преко 220.000 рубаља. Од 1902. године повећана је руска субвенција Црној Гори на 500.000 рубаља (од чега за војску 331.000). Уз још неке мање сталне помоћи, укупна руска субвенција износила је 560.000 рубаља годишње. Године 1908. субвенција књазу Николи повећана је на 80.000 рубаља, престолонаследнику на 30.000 и једнократна помоћ књазу од 100.000 рубаља. Од 1911. године субвенција црногорској војсци повећана је на 600.000 рубаља. Тако је од 1911. године укупна годишња руска субвенција износила 921.500 рубаља (близу 2,000.000 перпера). Уз то неколико пута су дати Црној Гори замашни зајмови под пољним условима.

Знатне су биле и друге помоћи Русије. Гладне 1879. Русија је дала 1,000.000 круна, за шта је за Црну Гору купљено 15.000 тона жита. За дугове које је Црна Гора имала у Бечу, руска влада је дала 1,150.000 круна. За куповину топова у Бечу (1882) Русија је дала 2,000.000 круна. Године 1900. руска влада је дала Црној Гори зајам од 750.000 рубаља, са другим временом отплате и повољном каматом, па је она тако ликвидирала неугодну ситуацију у коју је била запала због поштанских дугова Аустро-Угарској. У току балканских ратова Русија је по војној конвенцији била обавезна да Црној Гори испоручује одређену количину оружја, али то није у потпуности извршено. Веома значајна је била помоћ од 10.000 тона жита и брашна, упућена као лични царев поклон Црној Гори, почетком 1913. године, што је много помогло њеном исцрпљеном народу.

Године 1895. Русија је поклонила Црној Гори 30.000 пушака и велику количину другог ратног материјала. На руски трошак је изграђена касарна на Цетињу, издржавана војска и војне школе. Руска влада је 1909. поклонила Црној Гори знатну количину оружја, муниције и другог војног материјала. Знатном финансијском и другом материјалном помоћи Русија је битно утицала на укупни државни развој Црне Горе. Повременим „царевим поклонима“ углед и значај Русије у Црној Гори

су сасвим учвршћени, па су Црногорци могли вјеровати једино у благодатност и снажну заштиту Руске царевине.

Руске сваковрсне помоћи Црној Гори нијесу одлучујуће утицале на традиционално учвршћену љубав Црногораца према моћном словенском царству. Битно је на то утицало и осјећање словенског заједништва, блискости језика и снажног утицаја православне цркве. Закашњела словенофилска идеја се у Црној Гори спроводи у знаку чврстог вјеровања у словенску матицу — Русију и за њу се, зато, везују бројна и разноврсна надања. Али, помоћи које је Русија пружала и дипломатска заштита коју је Црногорцима стално указивала били су и крупно политичко бreme за Црну Гору. У дипломатским сферама често се говорило да Црна Гора постоји као независна држава првенствено по милости Русије и као њена база, под њеном заштитом, и да је зато као држава обавезна да се повинује захтјевима петроградске владе у свим значајним питањима.

Иако је руска новчана и друга помоћ веома битно утицала на црногорске прилике и била важан финансијски извор, црногорски књаз ју је схватио као снажан политички притисак. Прије свега, руска влада је Црну Гору богато финансијски подржала из војних разлога. Нарочито јој је било стало до развоја и модернизације црногорске војске, па је зато и давала тако замашна новчана средства. Уз то, руска влада се, преко финансијских средстава, битно мијешала у цјелокупни развој црногорске државе, настојећи да се она развија по вољи и инструкцијама из Петрограда. Но, захваљујући руским субвенцијама црногорски државни буџет је био растерећен основне ставке — финансирања војске и других најважнијих државних новчаних давања.

Замашна новчана и друга средства Русија је давала Црној Гори и из одређених политичких разлога: да је осигура као покорног извршиоца у својим политичким и војним плановима. Највећи дио руске помоћи даван је за црногорску војску, коју је требало користити за руске војне планове на Балкану. Али, та велика руска финансијска помоћ Црној Гори је обавезала на покорно извршавање њених захтјева. Сами руски дипломатски представници на Цетињу уцјењивали су црногорског владара да ће његовој држави бити обустављене финансијске помоћи ако се он у било чему замјери руској влади. Значило је то својеврстан вазални однос независне Црне Горе према Русији. И сувише велико мијешање Русије у цјелокупни живот Црне Горе, уз сву оданост према њој, врјеђало је државничка осјећања и дужности црногорског владара, па је он крајем 1910. године одговорио руском посланику на пријетње да ће Русија укинути субвенције: „Нека Русија прекине помоћ давати Црној Гори или не прекине, ова ће јој једнако остати вјерна и одана, јер чувства која је с њоме вежу и вјековна предања, то су оне најчвршће везе — везе расе и вјере, а не паре... Кукү ти Црна Горо, кукү и мени истоме, ако смо дошли дотле да се метне

под цијену рубаља наша стара вјерност и оданост Русији”.

Уз сву оданост и вјерност Русији, црногорски књаз је долазио у сукобе са њеном владом, али никада није био одлучан на коначни раскид са њом. Тако се он „љутио” на руску дипломатију што је, без његовог знања, истакла члана његове династије, војводу Божа Петровића, за гувернера Крита (1898), као опуномоћеника великих сила за рјешавање тадашње критске кризе. Нарочито општар сукоб, али без значајних посљедица, изродио се између Црне Горе и званичне Русије 1905. године око продора италијанског капитала и политичког утицаја на Балкан. Овај општри дипломатски сукоб означавао је упорност руске владе да сачува Црну Гору за базу своје балканске политике и да никако не дозволи да је отуда било ко истисне као одлучујућег фактора. Ипак је књаз Никола морао да поново учвршћује своје односе са Русијом. Послије 1903. године и Србија се оријентисала на Русију, због смртне опасности од аустро-њемачког империјализма, па је књаз Никола морао поново да се такмичи са њом око позиције код руске владе. За вријеме посјете Петрограду 1908. књаз се увјерио да руска влада много држи до Србије и да жели искрене и пријатељске односе између ње и Црне Горе. То га је увјерило да благонаклоност руске владе према Црној Гори прилично зависи од њених односа са Србијом, јер је руска влада била врло заинтересована за добре односе између ове двије балканске државе, како би могле јединствено иступати у предстојећим кризама.

Како је руска влада увиђала слабе околности за развој националноослободилачког покрета на Балкану, њена балканска политика била је доста неактивна крајем XIX и почетком XX вијека. Зато руски утицај у Црној Гори није представљао важност европског карактера, јер је у дипломатским сферама био стално потискиван настојањима Аустро-Угарске. Због тога апсолутни руски утицај у Црној Гори није имао онај значај који је имао прије 1878. године. Сама петроградска влада се морала прецизније споразумијевати с Аустро-Угарском око утицаја на балканска збивања. Уз то стално руско-аустријско вивалство око утицаја у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека појављује се и снажни италијански утицај у Црној Гори, против којег је руска влада енергично устала. Нарочито почетком XX вијека, експанзија аустријског капитала и политичког утицаја све више је потискивала руски утицај на Балкану. Тада и црногорски владар почиње да лавира између Русије и Аустро-Угарске, премда се стално декларисао као приврженик традиционалне заштитнице — Русије.

Поред општих међународних околности, нарочито руско-аустријских супротности на Балканском полуострву, на интензитет и обим црногорско-руских односа битно су утицали и српско-руски односи, јер је за руску балканску политику било врло важно коју од двије државе — Србију или Црну Гору —

треба форсирати као центар балканског националноослободилачког покрета. Послије одбацивања (1894) тајне конвенције с Аустро-Угарском, Србија се поново оријентисала на Русију. Како је Русија поново посветила нарочиту пажњу Србији и Бугарској, Црна Гора је изгубила раније значење у руским балканским плановима.

Активизација руске балканске политике наишла је на жесток отпор Аустро-Угарске, па је морала да се споразумијева са Бечом. Споразумима постигнутим у Петрограду (1897) и Мирциштегу (1903) Русија и Аустрија су се обавезала на одржавање постојећег стања на Балкану и споразумно вођење балканске политике. Тада је било најактуелније македонско и босанско-херцеговачко питање, па Црна Гора није имала важније мјесто у руским политичким плановима. Она је за Русију била значајна као војни фактор, па зато ова 1903. године успоставља на Цетињу војну агентуру. Руски војни агент на Цетињу Николај Потапов је имао веома јак утицај на организацију и цјелокупну дјелатност црногорске војске. Руски официри обучавали су црногорски подофицирски и официрски кадар, а 1911. на Цетињу је основан и кадетски корпус на рачун руских средстава. Већину наставника у овом корпусу чинили су руски официри, па се и школовање изводило, углавном, по руским војним правилима. Црногорски владар је 1910. године склопио са Русијом тајну војну конвенцију којом се одрекао, у корист руског императора, права врховног командовања црногорском војском. На рачун тога Русија је преузела на себе већи дио трошкова око снабдијевања и издржавања црногорске војске. Нарочито заинтересована за црногорску војску, Русија је указивала и почасти црногорском двору. Тако је један руски пук (стациониран код Одесе) носио име црногорског владара. Сам црногорски владар је био почасни официр руске војске (од 1912. фелдмаршал), а и његова два сина имала су почасне официрске чинове у руској војсци.

Како почетком XX вијека нараста националноослободилачки покрет балканских народа, Русија и Аустро-Угарска, и поред уговорених обавеза, снажно се сукобљавају око Балкана, знајући његову важност у будућем обрачунавању империјалистичких сила. Аустро-руско споразумијевање није код Срба и Црногораца примано с увјерењем у дуговјечност и чврстину. Они су у Русији видјели једину државу од које је било могуће очекивати активну подршку у борби против Турске и Аустро-Угарске.

Користећи се немирима и несрећеним стањем у европској Турској, Русија је иступала на Прти као заштитник интереса Црне Горе и Србије, па и Бугарске, али је при томе морала рачунати на агресивне интересе Аустро-Угарске на Балкану и интересе њемачког капитала у Турској. При томе ни једна од ових сила није жељела рат на Балкану: Русија због предстојећег

рата са Јапаном и страха од револуционарних збивања, а Аустро-Угарска због неприпремљености за рат и зато што још није била обезбиједила потпуну подршку Њемачке.

У Црној Гори су се нарочито плашили да Аустро-Угарска не користи заузетост Русије у рату са Јапаном, па окупира Санџак, Косово и Метохију и тако онемогући остварење њених планова за ослобођење тих крајева од турске власти. Охрабрeње није давао ни споразум у Мирџштегу, јер је по њему Русија пристала на захтјев Аустро-Угарске да се један дио косовског вилајета изузме из реформне акције и препусти њој. Да би умањили велики страх од даљег аустријског продора на Балкан, црногорском владару су из Петрограда давата увјеравања да се у потпуности може ослонити на Русију, која ће „знати спасити интересе словенских народа”. Иако је била заузета ратом са Јапаном, Русија је бодно пратила збивања на Балкану, настојећи да се на њему одржава постојеће стање. Због тога је стално савјетовала црногорском књазу да одржава добре односе с Аустро-Угарском.

Неуспјех руске војске у рату са Јапаном јако је разочарао Црногорце, па је то био главни разлог што су у политици црногорског књаза настале извјесне промјене. Од краја 1904. године књаз лавира између Русије и Аустро-Угарске, али при томе није желио да се удаљи од Русије, нити да Црну Гору потчини економској и политичкој зависности од Аустро-Угарске. У својим спољно-политичким акцијама црногорски књаз није више, као раније, увијек консултовао Русију, већ је од ње чак скривао своје планове и акције. Због тога је руска дипломатија бодно пратила његове спољнополитичке акције, настојећи да бар умањи хлађење његових односа према Русији. Иако покушава да се споразумије с Аустро-Угарском, књаз Никола, навикнут на њену заштиту, и даље је очекивао дипломатску и другу помоћ од своје моћне покровитељице, нарочито у борби против аустро-угарских претензија.

Када се анексијом Босне и Херцеговине драстично испољио аустријски империјализам на Балкану, Русија није била спремна да оружјем заштити своје штићенике — Црну Гору и Србију, па им је стално савјетовала обазривост у односима с Аустријом. Сама се пак била сагласила с анексијом, али је на дипломатском пољу пружала извјесну подршку неким захтјевима Црне Горе и Србије, настојећи да се на Балкану одржи мир. Она се није противила могућим преговорима између књаза и Аустро-Угарске, али бечка влада није хтјела да пружи било какву компензацију Црној Гори. При томе је руска влада одбацивала предлоге за давање компензација Црној Гори и Србији на рачун Турске, јер је хтјела да је увуче у блок Антанте. Савјети Русије утицали су на Црну Гору и Србију, па су и саме признале на међународном плану већ признату анексију.

У Русији су добро знали да једино балканске словенске државе могу спријечити даљи њемачки продор на Исток и да ће и Балкан бити поприште жестоког ратовања у предстојећем рату, па су настојали да се учврсти руски утицај у балканским државама као природним савезницима.

Традиционално покровитељство Русије претварало се почетком XX вијека у сувише велико мијешање у спољну политику Црне Горе. Лавирање између Русије и Аустро-Угарске схватано је у Петрограду као да је књаз Никола купљен од бечке владе, па је тамо према њему гајено неповјерење. Аустро-Угарска је, напротив, сматрала да се Црна Гора одржава као држава једино заштитом и помоћу Русије. Самом црногорском књазу је тешко падао руски протекторат над Црном Гором, па је изјављивао 1911. године: „Али ја хоћу радије гладовати, него даље ове робовске односе подносити... Ви знате моје садашње односе са Русијом и ја сам се сада одлучио да се ослободим зависности тих односа”. Али, реалност је диктирала друго: краљ Никола се није могао ослободити Русије, већ се још јаче за њу везивао.

Најснажније средство притиска Русије на Црну Гору била је пријетња обустављањем субвенција које јој је давала, па краљ није могао водити сасвим самосталну спољну политику. Он је био принуђен да, у основи, усваја руске савјете и предлоге, иако је вјеровало да са Русијом треба одржавати пријатељске односе на равноправној основи, што објективно није било могуће. Очита подршка коју је Русија указивала Србији, према којој је црногорски краљ имао династичке супротности и гајио велико неповјерење, а уз то и стални притисак великог руског царства на њега, изазивали су код црногорског владара љутњу и неповјерење према свом традиционалном и моћном заштитнику. Он је зато водио скривену политику: одржавао је доста добре односе с Аустро-Угарском и истовремено задржавао наклоност и помоћ њене супарнице Русије. У већини случајева, Русија је условљавала и своју дипломатску подршку Црној Гори апсолутном сагласношћу њеног владара са њеним захтјевима.

Препоручујући и битно утичући на споразумијевање и склапање балканског савеза, Русија је хтјела да он буде уперен не само против Турске већ и против Аустро-Угарске. Она је била против „самовољног иступања” балканских држава, јер је неблаговремени рат са Турском могао изазвати Аустро-Угарску и тиме отворити европски рат. Руска влада се плашила да би балканске државе могле изазвати неприпремљен рат, па је као њихова покровитељица сматрала да су оне обвезне да претходно добију сагласност Петрограда. У ствари, стварајући балкански савез руска влада је хтјела да створи оружје за предстојећи европски рат. Али, догађаји се нијесу одвијали према њеној жељи, јер су балканске државе рат почеле прије но што су би-

ле довршене дипломатске и војне припреме Русије, па су тако њена настојања да рат одложи претрпјела неуспјех.

У крупној дипломатској игри око балканског рата интересе Црне Горе и осталих балканских држава штитиле су силе Антанте, у првом реду Русија, супротстављајући се империјалистичким интересима Аустро-Угарске и Њемачке, чије планове су одједанпут балканске државе јако поквариле. Ипак, Русија није могла на дипломатском пољу остварити све црногорске претензије, нарочито на њено настојање да добије Скадар. Аустро-Угарска је на конференцији амбасадора великих сила у Лондону 1913. успјела да Србији онемогући излазак на Јадранско море, а у заједници са Њемачком упорно се противила и томе да се Скадар прикључи Црној Гори. Упорна у настојању да заузме Скадар и мимо воље великих сила, Црна Гора, једина од балканских савезника, није пристала на примирје са Турском од 20. IV 1913. године, већ је продужила опсаду Скадра и коначно га узалудно освојила. Црногорски краљ није слушао ни увјеравања Русије да су му узалудни напори и жртве око Скадра, јер Аустро-Угарска не дозвољава да он остане Црној Гори, а то је јако љутило руску дипломатију. Позната је реченица руског министра иностраних послова да је црногорски краљ „спреман запалити пожар свјетског рата, да би у њему испекао кајгану за себе”. Тек послвије војно-поморске демонстрације, снажног притиска Аустро-Угарске и по савјету руске владе, Црногорци су изашли из освојеног Скадра.

Због његовог држања у току скадарске кризе, руска влада се веома хладно односила према краљу Николи, али није пропуштала да Црну Гору уклага у стратегију своје балканске политике. То тим прије што је свјетски рат био на помолу и што је Црна Гора ипак играла прилично значајну војну улогу.

Као и раније, црногорска влада и краљ Никола су у тешким ситуацијама увијек упирали очи према Русији, очекујући од ње снажну подршку. Када је избио први свјетски рат, на Цетињу су сматрали да треба апсолутно послушно слиједити савјете Русије, али се тога нијесу досљедно држали.

За црногорски двор и кругове који су га подржавали више није било могуће, као раније, обезбиједити пуну подршку руске владе за остварење њихових сепаратних интереса. Руска влада је сматрала да у случају успјешног исхода рата треба око Србије створити ширу словенску државу на Балкану у коју би ушла и Црна Гора а њена династија била жртвована тој новој држави. Нарочито је Сазонов имао крајње негативно мишљење о краљу Николи (кога је називао и „нитковом”), који својим династичким плановима јако смета стварању веће југословенске државе. Знајући да је руска влада спремна да жртвује његову династију, краљ Никола је настојао да осигура подршку руског двора (црногорски владари су се увијек више везивали за европске дворе него за револуционарне

идеје и политичке партије). То му је дјелимично и успјело утицајем свога зета, великог кнеза Николаја Николајевича, главнокомандујућег руске војске. Упоредо са слабењем утицаја руског двора на политику царства, нормално су опадале и позиције његовог штићеника — црногорског владара.

Према тајној војној конвенцији из 1910. године, руски суверен је имао право врховног команданта црногорске војске. Користећи се тим правом и традиционалним утицајем у Црној Гори, руска влада и сам цар су стално препоручивали црногорском краљу да црногорска војска оперише споразумно са српском војском и да операцијама руководи српска врховна команда. Савезници, а нарочито руска влада, енергично су захтијевали од црногорског владара да одустане од свих сепаратних операција према Херцеговини и Албанији и води их искључиво по инструкцијама српске врховне команде.

За руску владу је нарочито било важно да умањи италијанске претензије на Црну Гору и уопште далматинску обалу. Настојећи да Италију привуче у блок Антанте, Русија је упорно одбацивала превелике италијанске претензије, али приликом склапања Лондонског протокола 1915. није наишла на енергичну подршку својих савезника у браћењу интереса српског и хрватског народа. То је било тим значајније што је црногорски краљ јако штетио остварењу плана српске владе за стварање проширене југословенске државе.

Неки руски кругови, нарочито они око великог кнеза Николаја Николајевича, били су спремни да подрже сепаратне акције црногорског краља и тако му обезбиједе боље изгледе за продужетак независног живота Црне Горе и њене династије. Они су нарочито подржавали намјеру краља Николе да се Боква Которска прикључи Црној Гори, рачунајући на њу као на важну поморску базу, коју би краљ сигурно изнајмио Русији. Био је то још један од очајничких потеза црногорског владара да помоћу руског двора одложи неминовну детронизацију своје династије и уклапање Црне Горе у југословенску државу. Али, он и људи који су га подржавали нијесу више могли рачунати на милост руског царског двора, који је династији Петровић знатно допринио у њеним државотворним пословима.

Настојећи у току првог свјетског рата да се што више осамостали од Србије, краљ Никола је 1915. године послао у Русију свог изасланика (генерала Митра Мартиновића) као војног и политичког заступника код руске владе. То је урадио мимо воље српске и руске владе, али уз снажну подршку Николаја Николајевича. Било је јасно да црногорски владар настоји да уз подршку руског двора интересе своје краљевине одвоји од српских интереса, али у томе није успио, па га је чак и врховни заповједник руске војске Николај Николајевич упозорио на обавезу да се црногорске операције изводе у споразуму са српском врховном командом.

Све више губећи политичке позиције и свјестан неминовности престанка самосталног државног живота Црне Горе, црногорски владар је све наде безразложно полагао у благонаклоност руског двора. Средином марта 1916. године, значи последице капитулације црногорске војске, краљ Никола је желио да пође у Русију као гост руског двора, гдје би уживао повластице које су му припадале као фелдмаршалу руске војске, али је руски цар то категорично одбио. Краљ Никола је желио да умилостиви руски двор да подржи његове претензије на територијално проширење Црне Горе и њен даљи државни развој, али није наишао на подршку код руске владе.

Очајничке покушаје краља Николе да помоћу руског двора продужи државни живот Црне Горе и своје династије коначно су прекинуле револуције у Русији 1917. године. Фебруарском и октобарском револуцијом руски царски двор је престао да игра политичку улогу, а тиме је и црногорска династија изгубила ослонац на руски самодржачки апарат. Био је то и крај црногорско-руских политичких односа заснованих првенствено на интересима црногорске династије и политици руског самодржавља.

И поред повремених захлађења и неколико неспоразума, званична Црна Гора је углавном била оријентисана на Русију. Код Црногораца су гајене велика љубав и јака оданост према „православној Русији“. Углед и утицај Русије био је у Црној Гори моћан, а Црногорци су Русију прихватили као природног и јединог покровитеља. Тако је у Црној Гори настао прави култ Русије, који ће касније, као „руски фактор“, играти значајну улогу и у револуционарним опредјељењима и збивањима.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА: Г. Станојевић, *Историја Црне Горе*, књига трећа, том први, Титоград 1975, 252—499; М. Драговић, *Митрополит црногорски Василије Петровић или историја Црне Горе од 1750 до 1766 године*, Цетиње, 1884; М. Драговић, *Материјали за историју Црне Горе*, Споменик XXV, Београд 1895; М. Драговић, *1711—1911*, Цетиње 1911; С. Милутиновић, *Историја Црне Горе*, Београд 1835; Ј. Томић, *Црногорски митрополит Василије Петровић и покушај емиграције Црногораца у Русију*, Глас СКА ХСVI, Београд ; Д. Вуксан, *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских глаvara 1752—1759. године*, Споменик LXXXVIII, Београд 1938; В. Петровић, *Историја о Черној Гори*, Москва 1754; Ј. Томић, *Митрополит Василије Петровић и мисија пучковника Пучкова у Црној Гори 1759. год.* Глас СКА ХСIV, Београд ; Г. Станојевић, *Једна представка Георгија Радоњића руском двору из 1758. године*, Историјски записи, VII, 1954, 231—36; Г. Станојевић, *Шћепан Мали*, Београд 1957; Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962; III. Љубић, *Споменици о Шћепану Малом*, Гласник СУД, II, Београд 1870; М. Драговић, *Споменици о Шћепану Малом*, Споменик XXII, Београд ; Ј. Томић, *Како се Шћепан Мали докопао власти у Црној Гори*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927; С. Антољак, *Мисија кнеза Долгорукова у Црној Гори*, Цетиње 1949; М. Драговић, *Русија и Црна Гора од 1780—1790 године*, Гласник СУД, 72, Београд ; Д. Лекић, *Спољна по-*

лирика Петра I Петровића — Његоша (1784—1830); Цетиње 1950; В. Борбевић, *Црна Гора и Русија (1784—1814)*, Београд 1914; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963; Б. Павићевић, *О мисији Ивана Ивановића Вукотића и Матеја Петровића Вучићевића у Црној Гори 1831—1834*, Историјски часопис VII, Београд 1957, 244—283; Б. Павићевић, историју и фолклор, 1—2, Београд 1960, 40—70; Б. Павићевић, *Мисије ми-Његошева мисија у Русији 1837. године*, Прилози за књижевност, језик, трополита Василија Петровића у Русији 1756—1766. године, Историјски гласник, I—IV, Београд 1966, 60—66; Б. Павићевић, *Владика Сава Петровић у Русији 1743—1744. године*, Историјски часопис, XIV—XV, Београд 1965, 90—109; Б. Павићевић, *Мисија Јегора Петровића Коваљевског у Црној Гори 1838. године*, Историјски записи, 2, 1966, 2—13; Б. Павићевић, *Његош и Јаков Николајевич Озерецковски. Промјена руске политике према Црној Гори 1837*, Историјски записи, 1, 1967, 5—44; Б. Павићевић, *Руско-југословенски односи. Политички односи од грчког устанка 1821. до 1914*, Енциклопедија Југославије VII; Б. Павићевић, *Припреме за долазак Вукотића и Вучићевића у Црну Гору 1831. године*, Историјски записи, 4, 1968, 529—557; Б. Павићевић, *О неоствареној Његошевој жељи да посети Петроград 1846. године*, Историјски записи, 1, 1969, 25—34; Б. Павићевић, *О сеоби Хумаца у Русију 1815. године*, Историјски записи, 1—2, 1970, 70—82; Б. Павићевић, *Политика Павла I према Црној Гори*, Гласник Цетињских музеја 1965; В. Душан, *Русија и проглашење Црне Горе књажевином*, Записи III / 28, 193—199; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860—1914*, Цетиње 1971; С. Горианов, *La question d'Orient a'la veille du traité de Berlin (1870—1878)*, Парис 1948; Д. Вујовић, *Борба Русије и Француске за утицај на спољну политику Црне Горе и кампања против књаза Николе 1867. године*, Историјски записи, 4, 1964; Ј. Јовановић, *Везе Црне Горе са Русијом од друге половине XVI вијека до данас*, Историјски записи 1948; Р. Јовановић, *Црна Гора и велике силе (1856—1860)*, Титоград 1983; Б. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Титоград 1981; А. Џ. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848—1918*, Сарајево 1968; Р. Јовановић, *Успостављање руске војне мисије у Црној Гори*, Војноисторијски гласник 1, 1966; Н. Шкерковић, *Из односа Црне Горе и Русије. Војна конвенција из 1910*, Историјски записи XVI, 1959. Аншаков. Ю. П., *Русско-черногорские отношения в конце XVIII — начале XIX веков (По материалам довоенной черногорской и сербской и русской дореволюционной историографии)*, Куйбышев 1980. Рукопис деп. в ИНИОН АН СССР; Аншаков Ю. П., *Освободительная борьба Черногории и Россия (конец XVIII — начало XIX в.)*. Диссертация на соискание ученой степени канд. истор. наук ЛГУ, 1981; Александров А., *Материал и некоторые исследования по истории Черногорья*, Казан 1897; Бестужев И. В., *Борьба в России по вопросам внешней политики 1906—1910*, Москва 1961; Беляев Н. И., *Русско-турецкая война 1877—1878 гг.* Москва 1956; Бажова А. П., *Русско-югославские отношения в второй половине XVIII века*, Москва 1982; Бескровский Л. Г. *Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и освободительная борьба балканских народов*, Вопр. истории, 1967, № 6, 30—46; *Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XX в.*, Балканские исследования Вып. 8. Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва 1982; Виноградов К. Б., *Боснийский кризис 1908—1909 гг.* Ленинград 1964; Гросул В. Я., *Революционная Россия и Балканы (1874—1883)*, Москва 1980; Горяинов С., *Босфор и Дарданелли*, С. Петербург 1907, Галкин И. С., *Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции в 1905—1912*, Москва 1960; Добров Л., *Южное славянство, Турция и соперничество европейских правительств на Балканском полуострове*, С. — Петербург 1879; Достян И. С., *Борьба сербского народа против турецкого ига XV — начало XX века*, Москва 1958; Достян И. С., *Русская общественная мысль и балканские народы*, Москва 1980; Достян И. С., *Проблема государственной организации Черногории в русско-черногорских политических связях начала XIX века*, Балканский исторический сборник, 4, 1974, 5—39; Достян

И. С., *Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX века*, Москва 1972; Драгович М., *Митрополит черногорский Василий Петрович и его отношения с Россией*, С. — Петербург 1882; Достян И. С., *Основные этапы и особенности политики России на Балканах в последней трети XVIII в. до 1830 года*, В кн: *Международные отношения на Балканах*, Москва 1974; Ефремов П. И., *Внешняя политика России (1907—1914)*, Москва 1961; Жигарев С., *Русская политика в Восточном вопросе*, том 1, 2, Москва 1896; Жмакин В., *Россия и Черногория в начале XIX века*, В сб: *Древняя и новая Россия*, том XIX, № 3, 1881; Зайончковский А. М., *Восточная война 1853—1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой*. Том I, Приложения, С. — Петербург 1908; Ковалевский Е. П., *Черногория и словенские земли*, С. — Петербург 1872; Каулбарс Н., *Заметки о Черногории*, С. — Петербург 1881; Киняпина Н. С., *Внешняя политика России первой половины XIX века*, Москва 1963; Карасев В. Г., *Исторические связи народов Советского союза и Югославии*, Москва 1956; Макушев В. В., *Задунайские и адриатические славяне*, С. — Петербург 1867; Никитин С. А., *Славянские комитеты в России 1858—1876 годах*, Москва 1960; Никитин С. А., *Русская дипломатия и национальное движение южных славян в 50—70 годы XIX века*. В сборнике „История, фольклор, искусство славянских народов”, Москва 1963; Никитин С. А., *Русская политика на Балканах и начало Восточной войны*, Вопросы истории, 4, 1946; Никитин С. А., *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в.*, Москва 1970; Нарочницкий А. Л., *Россия, Сербия и Черногория в начале XIX века*, Новая и новейшая история, № 3, 1980, 53—68; Нарочницкий А. Л., *Балканский кризис 1875—1878 гг. и великие державы*, Вопросы истории, № II, 1976; Нарочницкая Л. И., *Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875—1878 гг.*, Москва 1979; Попов А., *Путешествие в Черногорию*, С. — Петербург 1847; Петкович К., *Черногория и черногорцы*, Восточный сборник, том I, выпуск второй, С. — Петербург 1877; Попович — Липовац П., *Россия и Черногория со времени императора Петра I*, С. — Петербург 1883; Рыжова Р. И., *Из истории русско-черногорских отношений. (Дипломатическая борьба 1857 — 1858 гг. вокруг вопроса о независимости Черногории)*, Исторические записки, 63, Москва 1958, 124—155; Соловьев Ю. А., *Воспоминания дипломата*, Москва 1959; Татищев С. С., *Император Александр второй. Его жизнь и царствование*, том 1, 2, С. — Петербург 1903, 1911; Тарле Е. В., *Крымская война*, том 1, 2, Москва 1950; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII — начало XX века)*, Москва 1978; *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах в 1875—1878 гг.* Москва 1978; Фадеев А. В., *Россия и восточный кризис 20-их годов XIX века*, Москва 1958; Хвостов В. М., *История дипломатии*, том 1, 2, 3, Москва 1963; Хитрова Н. И., *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50—70 годах XIX века*, Москва 1979; Хитрова Н. И., *Позиция России и Австрии в связи с черногорско-турецкой войной 1852—1853 гг.* В кн. „Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах”, Москва 1972; Хитрова Н. И., *Россия и черногорско-герцеговинские события в 50-е — начало 60-ых годов XIX века*, Балканские исследования, Москва 1976, Хитрова Н. И., *Россия и провозглашение Черногории княжеством (1852)*. В кн: *Словянско-балканские исследования*, Москва 1972; Хитрова Н. И., *Русское общество и Черногория в 60—70-ые годы XIX века*. В кн: *История, культура, этнография и фольклор славянских народов*, Москва 1973; Хитрова Н. И., *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875—1878 гг.* В кн: *Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах*, Москва 1970; Хитрова Н. И., *Из истории русско-черногорских отрывков првог српског устанка 1804—1813*, Београд 1983; Ширяев Н. Л., *ношений в начале XIX века*. Сборник „Југословенске земље и Русија за време првог српског устанка 1804—1813”, Београд 1983; Ширяев Н. А., *Россия и Черногория (1485—1889)*, С. — Петербург 1889; Бухаров Д., *Россия*

и Турция от возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 года, С. — Петербург 1878; Нарочницкий А. Л., Основные черты развития русско-югославянских связей в XVIII веке, Рукопис реферата са округлог стола „Југословенске земље и Русија у XVIII веку“, Београд 1983; Хитрова Н. И., Черногорцы в России во второй половине XVIII века, Рукопис реферата са округлог стола одржаног у Београду 1983.